

Глава II. ШЛЯХ ДА СТАЛЫПІНСКАЙ АГРАРНАЙ РЭФОРМЫ

Чаму П. А. Сталыпін?

У расійскім гістарычным працэсе роля рэформаў у параўнанні з перадавымі краінамі Захаду заўсёды заставалася менш істотнай. Прычым самі рэформы па большасці нараджаліся не ў адказ на ўзнікшыя патрэбнасці краіны і грамадства, а як вынік мэтанакіраванай дзейнасці найбольш дальнабачных яе кіраўнікоў. Інакш кажучы, расійская грамадска-палітычная сістэма выключала магчымасць самаўдасканалення на падставе перманентнага рэфарміравання. Таму ўсе колькі-небудзь значныя рэформы станавіліся вынікам рэфарматарскай дзейнасці кіруючых асоб. Найбольш вядомымі рэфарматарамі былі Іван Грозны, Пётр I, Аляксандр I, Аляксандр II.

У канцы існавання Расійскай імперыі да ліку рэфарматараў далучыўся, будучы кіраўніком урада, і П. А. Сталыпін. Менавіта яму належыць заслуга ў правядзенні буйнамаштабнай аграрнай рэформы ў Расіі ў пачатку XX ст., якая прызвана была давесці да лагічнага завяршэння аграрную рэформу 1861 г.

Тое, што вядучым рэфарматарам у дадзеным выпадку аказалася не першая асоба ў кіраўніцтве краінай, з'явілася вынікам пераўтварэнняў у яе палітычнай сістэме ў адказ на рэвалюцыю 1905–1907 гг. У прыватнасці, упершыню ў гісторыі Расійскай імперыі быў створаны ўрад на чале з яго старшынёю, якім у 1906–1911 гг. быў П. А. Сталыпін. З гэтага, аднак, не вынікае, што першая асоба ў кіраўніцтве краінай, якой з'яўляўся імператар (цар) Мікалай II, не мела дачынення да аграрнай рэформы пачатку XX ст. Ён не толькі даў згоду, але і аказваў уплыў (у асноўным адмоўны) на яе ход і, у пэўнай ступені, вынікі.

Буйным рэфарматарам (не толькі ў аграрнай сферы) у Расіі ў пачатку XX ст. П. А. Сталыпін аказаўся не толькі ў сувязі з займаемай пасадай кіраўніка ўрада, але і дзякуючы наяўнасці ў яго адпаведных якасцей дзяржаўнага дзеяча. Хаця знешне П. А. Сталыпін у вышэйшых колах кіраўніцтва дзяржавы узнік выпадкова, на справе ён аказаўся ў патрэбным месцы ў патрэбны час. Рэвалюцыя 1905-1907 гг. паказала, што выратаванне Расіі ад поўнага развалу пралягае праз буйнамаштабныя рэформы рыначнага характару ў эканоміцы і дэмакратычнага – у палітыцы. Для іх ажыццяўлення неабходны былі дзяржаўныя дзеячы не проста схільныя да рэформаў, але і здольныя правесці іх у жыццё. Такімі здольнасцямі, услед за С. Ю. Вітэ, бадай, больш за іншых у дзяржаўным кіраўніцтве ў той час валодаў П. А. Сталыпін.

Яго фарміраванне як дзяржаўнага і палітычнага дзеяча адбывалася ва ўмовах рэзкага абвастрэння сацыяльна-эканамічных і палітычных працэсаў у краіне на рубяжы XIX – XX стст. таму самі абставіны тагачаснага жыцця ў пэўнай ступені з'явіліся падмуркам фарміравання як чалавечых якасцей у

характары П. А. Сталыпіна, так і адказнасці за лёс краіны, імкненне зрабіць усё неабходнае для яе развіцця і росквіту.

П. А. Сталыпін нарадзіўся ў 1862 г. Адны крыніцы месца нараджэння паказваюць г. Дрэздан, іншыя – падмаскоўны маёнтак Сярэднікава [1, с. 13]. Зараз – лермантаўскі мемарыял. Паэту М. М. Лермантаву ён даводзіўся траюрадным братам. Род Сталыпіных вядомы з XVI ст. і звязаны быў з шматлікімі імёнамі, якія складалі славу і гордасць Расіі. Бабуля М. Ю. Лермантава – уроджаная Сталыпіна. Прадзед – сенатар А. А. Сталыпін – сябра М. М. Сперанскага, буйнейшага дзяржаўнага дзеяча пачатку XIX ст. Бацька – Аркадзь Дзмітрыевіч – удзельнік Крымскай вайны, сябра Л. М. Талстога. Пісаў кнігі, быў скульптарам, граў на скрыпцы і піяніна. Вядома яго “Гісторыя Расіі” для народнага і салдацкага чытання.

Багатая радаслоўная, безумоўна, з’яўлялася важнай асновай фарміравання ў П. А. Сталыпіна шэрагу адметных якасцей, неабходных для творчай асобы і выдатнага дзяржаўнага дзеяча. Аднак напачатку нішто не казала аб яго вялікім прызначэнні.

Дзяцінства прайшло ў маёнтку Калнабержы, недалёка ад Коўна. Акрамя двух маёнткаў у Ковенскай губерні, сям’я валодала маёнткамі ў Ніжагародскай, Казанскай, Пензенскай і Саратаўскай губернях. Скончыўшы ў 1881 г. Віленскую гімназію, Пётр Сталыпін нечакана для шмат каго паступіў на фізіка-матэматычны факультэт Пецярбургскага ўніверсітэта, які скончыў з адзнакай у 1885 г.

Стаў служыць у статыстычным аддзяленні міністэрства земляробства. А праз два гады атрымаў пасаду прадвадзіцеля дваранства ў Ковенскім уездзе, дзе ў яго быў уласны маёнтак. Яго любімай працай у гэтыя гады стала стварэнне сельскагаспадарчага таварыства, якое з’явілася адной з форм сялянскай кааперацыі, арганізацыя склада сельскагаспадарчых прылад, народнага дома з бібліятэкай і інш.

Пераезджаючы на лета з сям’ёю з Коўна ў маёнтак у Калнабержы, Пётр Аркадзевіч з галавою акунаўся ў сельскагаспадарчыя справы як уласныя, так і сялянскія. Таму праблемы сельскай гаспадаркі, і памешчыцкай, і сялянскай, тагачаснай Расіі яму былі вядомы не па чутках. І галоўным пытаннем для яго, як і для іншых людзей, заклапочаных лёсам расійскага сялянства, з’яўлялася стварэнне дабратворных умоў гаспадарання на зямлі, адкрыццё прастору для індывідуальнай творчай дзейнасці кожнаму сялянину.

У 1897 г. П. А. Сталыпін назначаецца ковенскім губернскім прадвадзіцелем дваранства, а ў 1902 г. – гродзенскім губернатарам. У парэформеннай Расіі аж да 1917 г. губернатар з’яўляўся галавой мясцовай адміністрацыі, “гаспадаром губерні”. Свайму прызначэнню на гэтую пасаду П. А. Сталыпін быў абавязаны міністру ўнутраных спраў В. К. Плеве, які праводзіў курс на замяшчэнне губернскіх пасада мясцовымі землеўладальнікамі.

А тым часам аграрнае пытанне ў Расіі на канец XIX ст. становілася для ўрада сапраўдным галаўным болем. Вёска бяднела, цэнтр Расіі высільваўся. У ўсё гэта становілася настолькі відавочным, што пошукамі выйсця з цяжкага

становішча вымушаны былі займацца і ўлады, і грамадства. І там, і там адзінства поглядаў і на саму праблему, і на шляхі яе вырашэння не існавала. Не было адзінства поглядаў і ва ўрадавых эшалонах. У Пецярбурзе сутыкнуліся два пункты поглядаў. Адзін з іх выяўляўся праз Міністэрства ўнутраных спраў, другі – праз Міністэрства фінансаў.

Утварэнне і дзейнасць Асобай нарады 1894–1895 гг. Яшчэ у 1894 г. Міністэрства ўнутраных спраў для выяўлення пазіцый мясцовых дзяржаўных і грамадскіх дзеячаў адносна перагляду заканадаўства аб сялянах падрыхтавала 66 пытанняў. Міністэрства ставіла за мэту атрымаць з рэгіёнаў звесткі і меркаванні начальнікаў губерняў аб частых праліках, звязаных з ужываннем Палажэнняў 19 лютага 1861 г., і заключэнні аб мерах, прыняцце якіх прызнаецца пажаданым дзеля выпраўлення гэтых хібаў.

Цыркулярная прапанова МУС прадпісвала ўтварыць на месцах Асобыя Наряды пад кіраўніцтвам губернатараў і пры абавязковым удзеле губернскіх прадвадзіцеляў дваранства з прыцягненнем прадстаўнікоў мясцовай грамадскасці па выбары губернатараў, якія блізка стаяць да сялянскай справы: павятовых прадвадзіцеляў дваранства, абавязковых членаў губернскіх Прысутнасцяў, земскіх Начальнікаў ці адпаведных ім службовых асоб сялянскага кіравання, а таксама іншых асоб, хаця б і другарадных устаноў, карысных сваімі ведамі і вопытам у гэтай справе. Патрабавалася “ўсебакова і непрадузята ацаніць усе даныя практыкі”, якія ёсць у распараджэнні Асобых Наряд. Прапанавалася разгледзець і даць меркаванні «па прадметах, не закранутых у суправаджальным пераліку, але якія мелі істотнае мясцовае значэнне». Заключэнні і даныя прац Наряд прадпісвалася накіраваць у МУС не пазней 1 мая 1895 г. [2, л. 3].

Пытанні, уключаныя ў праграму, можна падзяліць на некалькі тэм: сялянскае кіраванне, землекарыстанне, сямейныя раздзелы і колькасныя характарыстыкі межаў падзельнасці зямлі, перадзелы, прыналежнасць падворна-спадчынных участкаў, іх драбленне і збіранне, вымарачнасць, перасяленне, жыццё таварыства, сялянскія плацяжы, выхад з таварыства, апека малалетніх.

Згодна з Агульным Палажэннем сяляне, якія вызваліліся ад прыгоннай залежнасці, складалі па справах гаспадаркі сельскія таварыствы, а дзеля бліжэйшага кіраўніцтва і суда злучаліся ў воласці.

Агульныя пытанні, пераважна паліцэйска-адміністрацыйнага характару, для ўсёй воласці, якая ўтваралася з некалькіх сумежных паселішчаў аднаго павета, вырашаліся валасным сходам ці валасным праўленнем, што знаходзіліся пад старшынствам валаснога старшыні, і валасным сялянскім судом. Аднак заканадаўчыя акты імперыі, як адлюстроўвала практыка, стаялі далёка ад мясцовых традыцый упарадкавання, самакіравання, быту сялян.

Недахопы сялянскай рэформы 1860-х гг. затрымлівалі развіццё сельскай гаспадаркі, ўзмацнялі сацыяльнае напружанне.

Адказы, падрыхтаваныя нарадамі, былі глыбока прапрацаваны, сталі больш дакладнымі і лаканічнымі. заключэнні губернскіх нарад раскрываюць наяўнасць глыбокага крызісу ў аграрнай сферы. Так, Мінская губернская нарада, разглядаючы пытанні сялянскага кіравання, адзначала, што ў дзеючых пастановах аб сельскіх і валасных сходах маецца шэраг сур'ёзных недахопаў: «Недакладнае вызначэнне самога складу сельскага сходу... выклікае разыходжанні ў разуменні слова “домагаспадар”»: адны лічаць домагаспадаром прадстаўніка ўсяго надзельнага ўчастка, іншыя ж — самастойнага гаспадара, што валодае хаця і часткаю надзельнага ўчастка, але плаціць асобна выкупныя і іншыя казённыя і мірскія плацяжы». Розначытанне узнікала і пры карыстанні Палажэннем пра выкуп [2, л. 331; 183, с. 194].

Гродзенская губернская нарада ў сваіх адказах дэталізуе гэта становішча. Сялянам дазвалялася скасоўваць удзел у сходах распусных членаў, але вызначаным правам з-за боязі помсты і дрэнных адносін з суседзямі яны не карыстаюцца. Распусныя, удзельнічаючы ў сходах, шумам і пагрозамі схіляюць сялян да складання прысудаў, для іх стратных і нават супярэчных палітыцы ўрада, як, напрыклад, аб адкрыцці пітных устаноў, аб адмове ўтрымання вучылішчаў і да т. п. [3, с. 190]. Віцебская нарада ў адказах на гэта пытанне адзначала, што лепшыя людзі, як заўважана на практыцы, на сходы не з'яўляюцца, а калі бываюць, то амаль не прымаюць ўдзелу ў вырашэнні грамадскіх спраў.

Мінская нарада прызнала пажаданым выключыць са складу сельскага сходу беззямельных сялян, увесці ўзроставы цэнз (не маладзейшыя за 20 год) на права ўдзелу ў сходах, абмежаваць удзел на сходах дрэнных домагаспадароў, якія знаходзяцца пад наглядам за растрату, закаранельных п'яніц і асоб, пакараных судом, на працягу пяці год з часу іх пакарання [2, л. 337—338; 183, с. 180, 195, 299].

Губернскія нарады Паўночна-Заходняга краю вызначылі наступныя прычыны недавальняючага складу службовых асоб сялянскага кіравання: складанасць ускладзеных на іх абавязкаў, нявызначанасць іх становішча. Галоўнымі ж прычынамі дрэннай работы службовых асоб нарады лічылі тое, што яны былі падначалены земскім кіраўнікам і паліцэйскім чынам, што паліцыя ўмешвалася ў падатную справу і, урэшце, падрыў, што наносіўся аўтарытэту сялянскага кіравання пакараннямі, якім яны падвяргаюцца. Замест уздзеяння на сельскіх службовых асоб шляхам пакарання, рэкамендавалася пашырыць кола заахвочвальных мер і ўзнагарод [2, л. 352—357; 204, с. 5].

На нарадах у краі выказваліся скаргі і адносна недавальняючага асабовага складу валасных судоў. Мінская губернская нарада катэгарычна

адзначыла, што валасныя сялянскія суды на месцах, дзе не ўведзена ў дзеянне Палажэнне ад 12 ліпеня 1889 г., не адпавядаюць свайму прызначэнню. Нізкі ўзровень маральнага развіцця валасных суддзяў, схільнасць сельскага насельніцтва да хабарніцтва, подкупу і задабрэння суддзяў пры разглядзе цяжбавых спраў, з аднаго боку, і вымагальніцтва — з другога, з'яўляюцца звычайнай з'явай мясцовасцяў Мінскай губерні [2, л. 354 адв.—355; 183, с. 532].

Адной з самых балючых тэм сялянскага жыцця з'яўляўся парадак замяшчэння нізкіх паліцэйскіх службоўцаў. Па меркаванні большасці камітэтаў, стварэнне соцкіх і дзясяцкіх засталася без змен з ранейшых часоў, іх дзейнасць зусім не размежавана. Соцкія і дзясяцкія ператварыліся ў рассыльных і ніжэйшых служачых паліцыі. Наряды краю канстатавалі, што дзясяцкія складаюць самую стратную для сельскага насельніцтва павіннасць [2, л. 6, 363—365; 183, с. 679—680].

У Расійскай імперыі ў разглядаемы перыяд пераважалі дзве формы сялянскага землеўладання: абшчынная і падворна-спадчынная. Менавіта па гэтай частцы тэмы праграмы, прапанаванай МУС, у адказах губернскіх нарад, а затым і ў высновах, падрыхтаваных земскім аддзелам Міністэрства ўнутраных спраў, праявіўся жорсткі кансерватызм і традыцыяналізм у поглядах на рашэнне аграрнага пытання. За малым выключэннем, Асобыя Наряды губерняў цэнтральнай Расіі рэкамендавалі вырашэнне зямельнага пытання на падставе павелічэння сялянскіх надзелаў выключна шляхам пакупкі зямлі пры дапамозе Сялянскага Банка і перасялення.

Наряды Віленскай, Мінскай і Гродзенскай губерняў адказалі, што абшчыннага карыстання зямлёй у іх не існуе, і таму адказаў на пастаўленыя пытанні не можа быць прадстаўлена [2, л. 425].

Наряды Магілёўскай і Віцебскай губерняў, дзе адначасова існавала абшчыннае і падворнае зямлеўладанне, аддалі перавагу апошняму. Больш за тое, прадстаўнікі ад Віцебскай губерні выказаліся за абавязковы пераход да падворнага ўладання ў грамадствах, дзе налічваецца не больш за 20 надзелаў. Нарыда Магілёўскай губерні адзначала, што ў губерні фактычна існуе падворнае ўладанне і што фармальнае ўсталяванне гэтага ўладання з'яўляецца пытаннем толькі часу. Але ўсё ж пераход да падворнага ўладання яна палічыла патрэбным паставіць у залежнасць ад згоды 2/3 галасоў. У абедзвюх губернях сярод сялян, якія валодалі зямлёй на аснове абшчыннага права, стала заўважаным імкненне да ўстанаўлення падворна-спадчыннага карыстання, таму сельскія сходы прымалі рашэнні, паводле якіх абшчынная зямля развёрстваецца паміж асобнымі членамі [4, с. 144, 153, 177, 188].

У разглядаемы перыяд такая значная праблема, як цераспалосіца і сервітуты, у дакументах нарад беларускіх губерняў атрымала даволі сціплае адлюстраванне. Віленская па сялянскіх справах Прысутнасць інфармавала, што залішняя цераспалоснасць сялянскага землеўладання сустракаецца рэдка

і не выклікае ў зямельных адносінах нейкіх спрэчак. Блізкімі да прапаноў Віленскай губерні былі адказы Магілёўскай і Віцебскай губернскіх нарад.

Нарады Мінскай і Гродзенскай губерняў адзначылі, што ўпарадкаваць падворнае карыстанне магчыма шляхам ліквідацыі цераспалосіц паміж землямі сялян і ўладальнікамі фальваркаў, размежаваннем сумесных выпасаў сялян і памешчыкаў, развярстаннем, па магчымасці, сялянскіх зямель у асобныя ўчасткі [2, л. 425 адв.—426 адв.; 4, 221, 223, 228].

Дэмаграфічны выбух у Расійскай імперыі напрыканцы XIX ст., калі штогадовы прырост насельніцтва складаў 1,5 мільёна чалавек, прывёў да павелічэння сямейных раздзелаў. Паколькі асноўная маса насельніцтва пражывала ў сельскай мясцовасці і асноўным родам яе заняткаў была сельскагаспадарчая дзейнасць, то і эпіцэнтр гэтага выбуху прыпадае на сялянства.

З часоў вызвалення сялян, на працягу 21-гадовага перыяду 1861—1882 гг., у 46 губернях Еўрапейскай Расіі падзяліліся каля 2,4 млн. сялянскіх сем'яў; потым на працягу васьмідзсятых гадоў штогадовыя падзелы пачалі дасягаць 150 тыс. Урад з мэтай абмежавання дзялімасці зямель у 1886 г. выдаў спецыяльны закон, але фармальныя правілы не здолелі спыніць натуральнага імкнення да самастойнага сямейнага жыцця [5, с. 22].

Усе нарады Паўночна-Заходняга краю ўказвалі на тое, што, паводле Мяцовага Палажэння, ужо ўсталявалася мінімальная норма падзельнасці ў 10 дзесяцін, аднак на практыцы гэта не захоўваецца. Згодна з меркаваннем Віленскай нарады, зменшыць драбленне зямлі да межаў, пры якіх гэта не суправаджалася б шкоднымі наступствамі для народнай гаспадаркі, можна пры выданні закону, што вызначыць для кожнай мясцовасці вядомую норму памеру ўчасткаў, ніжэй за якую драбленне зямлі не павіна дапускацца. З дадзенай пазіцыяй пагадзіліся Віцебская нарада, што прапанавала за такую мяжу $\frac{1}{4}$ частку падворна-спадчыннага ўчастка — 5 дзесяцін, маючы на ўвазе ўчастак у 20 дзесяцін, і Магілёўская з сярэдняй вялічынёй душавага надзелу ў 4,5 дзесяціны.

Па меркаванні Мінскай і Гродзенскай нарад, усталяваная мінімальная норма дзялення ў 10 дзесяцін на практыцы не захоўвалася. Са 104876 зямельных участкаў, прадастаўленых ў карыстанне сялянам Мінскай губерні згодна з выкупнымі і люстрацыйнымі актамі, з 1861 па 1895 гг. падвяргаўся падзелу 52371 участка, прычым большасць гэтых падзелаў адбылося без ніякіх пісьмовых здзелак і дакументаў, і трэба прыйсці да высновы, што пры спадчынным карыстанні зямлёю гэта з'ява, згодна народнай патрэбы, непазбежна [2, л. 427 адв.; 4, с. 242, 248, 250; 6, с. 217, 268].

Прынцыповага рашэння патрабавала і пытанне аб праве ўласнасці на надзельныя землі. Кіруючыся арт. 81 Мяцовага Палажэння, Мінская нарада

сцвярджала, што надзельныя землі належаць цэламу двару, гэта значыць усёй сям'і, а не асобнаму гаспадару. У адваротным выпадку гаспадар двара з якіх-небудзь прычын, напрыклад, калі ён растратчык, п'яніца і г. д., можа адчужыць частку зямельнага ўчастка часова ці назаўжды ва ўрон забеспячэнню існавання сям'і, ці несправядліва надзяліць аднаго члена сямейства ва ўрон астатнім [2, л. 435 адв.—436; 6, с. 273, 275].

Наступным пытаннем, што выклікала вялікую ўвагу нарад, быў парадак перадачы ў спадчыну падворных участкаў і ўсталявання пры гэтым межаў. Пакуль участак не дайшоў да мінімальнага памеру, права ўсіх членаў сям'і на валоданне яго часткамі заставалася недатыкальным, але як толькі ўчастак дойдзе да такога памеру, ён павінен быў перайсці непадзельна да аднаго з членаў сям'і. Пры гэтым магло б узнікнуць пытанне, ці трэба прызначыць астатнім членам сям'і якое-небудзь узнагароджанне, і іменна якое. Потым пры непадзельнасці мінімальнага родавага ўчастка з'яўляецца яшчэ адно пытанне, ці трэба аднаўляць безумоўны маярат, ці бацька сям'і павінен мець права вольнага выбару нашчадка з ліку членаў сям'і, ці, на крайні выпадак, скасоўваць права старэйшага сына у выпадку яго распусты ці няздольнасці на спадчыну, з перадачай участка іншаму члену сям'і па завяшчанні?

Мінская і Гродзенская нарады лічылі, што канчаткова вырашыць пытанне пра ўладкаванне спадчынных пераходаў падворных участкаў і ўсталяванне межаў драблення, з-за адсутнасці закона, можна толькі пры ўсебаковым вывучэнні мясцовых народных звычаяў, і рэкамендавалі пакінуць яго на разгляд сельскіх сходаў.

Нарады пяці беларускіх губерняў лічылі неабходным пастанавіць, што ўчасткі сялянскага двара могуць быць адчужанымі і падзеленымі са згоды ўсіх паўналетніх членаў сям'і, і раілі сцвердзіць заканадаўчым парадкам выпрацаваны мясцовай практыкай спосаб зацвярджэння спадчынных праў з дапамогай прысуду сельскіх судоў [2, л. 435 адв.—437; 6, с. 268, 275—276].

Як заўважалася, нарады салідарна рэкамендавалі ўсталяваць колькасную мяжу драблення. Аднак у сваіх адказах яны былі згодныя, «што самавольныя раздзелы будуць працягвацца, але іх колькасць паступова зменшыцца, калі будзе сцверджана права старэйшага члена сям'і задавальняць малодшых членаў, якія патрабуюць выдзелу, грашыма» [6, с. 278].

Увогуле праца была выканана пераважна ў бюракратычных рамках і сіламі бюракратычнага апарату членаў губернскіх прысутнасцяў. Атрыманыя адказы былі сістэматызаваны, зведзены ў чатыры тамы і апублікаваны ў 1897 г.

Асноўныя рэкамендацыі губернскіх нарад Паўночна-Заходняга краю адносна рэфармавання мясцовага сялянскага кіравання і землеўладання можна звесці да наступных:

•паменшыць залежнасць органаў сялянскага кіравання ад выбаршчыкаў павелічэннем тэрміну службы і пазбаўленнем таварыстваў права звальняць іх па сваім жаданні;

•увесці закрытую балаціроўку шарамі;

•абіраць двух — трох кандыдатаў на кожную пасаду з прадстаўленнем земскаму начальніку права зацвярджаць аднаго з іх;

•вылучаць у кандыдаты пісьменных людзей;

•выбіраць членаў валаснога суда не толькі з ліку выбарных, але і з ліку ўсіх домагаспадароў воласці;

•прызначаць розныя тэрміны для выбараў валасных старшыняў, сельскіх старшыняў і членаў валаснога суда і праўлення з мэтай выключэння адначасовых змяненняў усяго складу ўпраўлення;

•дакладна вызначыць кола абавязкаў кожнай службовай асобы, спрасціць складанасць справаводства і перапіску валасных канцылярыяў за кошт скарачэння ліку спраў;

•увесці розныя заахвочванні ў выглядзе вызвалення ад натуральных павіннасцяў, прадастаўлення льгот па ваеннай службе, захаваўшы грашовыя штрафы і звальненні за нягоднасць; выключыць справы аб абразе членаў валаснога суда з падсуднасці апошняга і перадаць земскаму начальніку, паменшыць аб'ём функцый соцкіх і дзесяцкіх;

•сцвердзіць заканадаўчым парадкам выпрацаваны мясцовай практыкай вопыт землеўладання. [5, с. 12]

Пералічаныя рэкамендацыі Асобых губернскіх нарад Паўночна-Заходняга краю (1894—1895 гг.) аб удасканаленні сялянскага заканадаўства не знайшлі практычнага ўвасаблення, але іх змест дазваляе меркаваць аб вастрыні абстаноўкі, якое склалася ў аграрна-сялянскай справе ў Расіі і Беларусі ў канцы XIX ст. Сам жа працэс перагляду палажэнняў аб сялянах быў прыпынены да 1902 г.

Што тычыцца ўдзелу грамадскасці ў дзейнасці Асобых губернскіх нарад 1894—1895 гг., то неабходна адзначыць, што ён насіў абмежаваны характар. Гэта было вызначана ўжо самім складам нарад, у якіх прадстаўнікі грамадскасці займалі нязначнае месца. Да таго ж імі былі прадстаўнікі сялянскага самакіравання, погляды якіх абмяжоўваліся мясцовымі інтарэсамі. Апазіцыйна настроеных грамадскіх дзеячоў у складзе нарад не было.

І тым не менш уплыў няўрадавых колаў удзельнікаў нарад на прыняцце рашэнняў быў адчувальным. Так, вынікам гэтага ўдзелу з'явілася прызнанне губернскімі нарадамі Беларусі прыніжанага становішча службовых асоб сялянскага самакіравання, умяшальніцтва паліцыі ў падатную справу, падрыву аўтарытэту сялянскага кіравання пакараннямі і інш.

Удзел сялянскай грамадскасці вызначыўся і ў прапановах на нарадах аб поўным пераходзе да падворна-спадчыннага карыстання зямлёй там, дзе існавала абшчына, і ў сціплым адлюстраванні ў прапановах удзельнікаў нарад пытання аб ліквідацыі цераспалосіцы і сервітутаў шляхам размежавання сумесных зямель памешчыкаў і сялян. Сялянскія прадстаўнікі схільныя былі лічыць гэтыя землі ў поўным аб'ёме сялянскімі і на абмежаванне іх памераў не пагаджаліся.

Такі ўхіл у поглядах часткі ўдзельнікаў нарад на сялянскую справу не супадаў з урадавымі. Таму і рэкамендацыі асобых губернскіх нарад 1894—1895 гг. аб удасканаленні сялянскага заканадаўства не знайшлі практычнага ўвасаблення.

Утварэнне і дзейнасць Асобай нарады пра патрэбы сельскагаспадарчай прамысловасці ў 1902 г. Больш шырокі ўдзел у абмеркаванні сялянскага пытання грамадскасць прыняла, пачынаючы з 1902 г. У гэтым годзе ўпершыню пасля рэформы 1861 г. у шэрагу губерняў Расіі адбыліся буйныя сялянскія паўстанні. Падаўляючы іх пры дапамозе узброеных сіл, урад вымушаны быў шукаць і іншыя шляхі для зняцця напружанасці ў вёсцы. Пасля таго, як міністрам унутраных спраў у 1900 г. быў прызначаны Дз. С. Сіпягін, які знаходзіўся ў добрых сяброўскіх адносінах з С. Ю. Вітэ, стала магчымым закранаць сялянскае пытанне не толькі з адміністрацыйна-паліцэйскіх пазіцый, але і з эканамічных. Хутка з ініцыятывы Дз. Сіпягіна з'явілася Найвысачэйшае Павяленне ад 14 студзеня 1902 г. і іменны Найвысачэйшы ўказ Правячаму Сенату ад 8 студзеня 1904 г. аб пераглядзе законаў, якія датычацца сялянства, “на глебе асноўных пачаткаў Палажэнняў 19 лютага 1861 г. і далейшага іх развіцця”.

Заканчэнне ж перагляду законапалажэнняў на аснове сабраных даных Асобай нарады 1894—1895 гг. было ўскладзена на асобую рэдакцыйную камісію пры Міністэрстве ўнутраных спраў, створаную ў чэрвені 1902 г., калі міністрам ужо быў В. К. Плеве. Матэрыялы для камісіі рыхтавалі супрацоўнікі земскага аддзела начале з У. І. Гурко. Выхад з крызісу ён бычыў у стварэнні на месцы сялянскай абшчыны моцных сялянскіх гаспадарак на аснове прыватнай уласнасці. Першымі крокамі да ліквідацыі абшчыны лічыў У. І. Гурко ліквідацыю кругавой парукі і адмену выкупных плацяжоў. З улікам гэтага ён і падрыхтаваў аграрны раздзел маніфеста 26 лютага 1903 г., які прадугледжваў аблягчэнне выхаду сялян з абшчыны.

Камісія ў 1903 г. выдала шэсць тамоў прац. Аднак сялянскае пытанне ў пачатку XX ст. вырастала ў больш складанае і агульнае, вырашэнне якога пралягала перш за ўсё ў эканамічнай плоскасці. Сялянскае малазямелле вызначалася як галоўная прычына пагаршэння яго становішча. Клопаты аб выпраўленні сялянскіх палажэнняў змяніліся клопатамі аб уздыме

сельскагаспадарчай вытворчасці. Сялянскае пытанне са сферы чыста юрыдычнай перайшло на эканамічную глебу [7, с. 186].

За першым, праз тыдзень, 22 студзеня 1902 г., з'явілася другое Найвышэйшае Павяленне, паводле якога стваралася Асобая Нарада для высвятлення патрэб сельскай гаспадаркі і выпрацоўкі комплекса мер, накіраваных на карысць гэтай прамысловасці пад старшынствам С. Ю. Вітэ. Усталяванае зверху 22 сакавіка 1902 г. Палажэнне Асобай Нарады з мэтай арганізацыі працы, пастанаўляла стварыць губернскія і павятовыя мясцовыя камітэты аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці.

Склад губернскіх камітэтаў для дзевяці Заходніх губерняў вызначаўся, кіруючыся наступным ладам: губернатар — старшынствуючы, губернскія і павятовыя кіраўнікі дваранства, адзін абавязковы член губернскай прысутнасці ці член ад урада губернскай па сялянскіх справах прысутнасці (па прызначэнні губернатара), кіруючы казённай палатай і дзяржаўнымі маёмасцямі, прадстаўнік удзельнай акругі, мясцовы прадстаўнік управы Земляробства і Дзяжаўных маёмасцяў (дзе такі маецца), старшыні сельскагаспадарчых таварыстваў і ўсе тыя асобы, удзел якіх прызнае карысным для справы губернатар ці якія будуць указаны Асобай Нарадай [8, л. 153].

Склад павятовых камітэтаў для дзевяці Заходніх губерняў вызначаўся наступным чынам: кіраўніцтва ажыццяўляў павятовы кіраўнік дваранства, членамі маглі быць службовыя асобы, указаныя губернатарам, і прыватныя асобы, запрошаныя павятовым кіраўніком дваранства [8, л. 153 адв.]. Агульная колькасць членаў камітэтаў 49 губерняў Еўрапейскай Расіі перавысіла 11 тыс. чалавек. На абмеркаванне было прапанавана 27 прыватных пытанняў [9, с. 6].

30 мая з'явілася распараджэнне Старшыні нарады, Міністра фінансаў С. Ю. Вітэ аб адкрыцці павятовых камітэтаў. На аснове Палажэння і прапановы Мінскага губернатара ад 11 чэрвеня 1902 г., цыркулярнага звароту Магілёўскага губернатара ад 19 чэрвеня, прапановы Віцебскага губернатара ад 21 чэрвеня 1902 г., водгуку Віленскага губернатара ад 10 ліпеня 1902 г. камітэты пачынаюць сваю дзейнасць і ў Беларусі. Гэтымі актамі вызначаліся склады камітэтаў, мэты і задачы іх дзейнасці.

Выконваючы абавязкі Гродзенскага губернатара, П. А. Сталыпін, замест пісьмовых цыркулярных паведамленняў, склікаў 16 ліпеня 1902 г. пасяджэнне губернскага камітэта, на якім і былі вырашаны арганізацыйныя пытанні далейшай працы губернскага і павятовых камітэтаў. П. А. Сталыпін прапанаваў вызначыць надзённыя, галоўныя для той ці іншай мясцовасці, пункты праграмы заняткаў Асобай Нарады аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці, прадстаўленыя на заключэнне ў мясцовыя камітэты, і

рэкамендаваць іх да абмеркавання і распрацоўкі ў створаных павятовых камітэтах [10, с. 1].

З мэтай дэталёвага ўдакладнення задач камітэтаў і для большай зручнасці пры абмеркаванні пытанняў Асобай нарадай 9 жніўня 1902 г. выдаецца і распаўсюджваецца новы цыркуляр. Выкарыстоўваючы яго, шматлікія камітэты мелі права не разглядаць усе пункты, акрэсленыя праграмай, калі ў камітэтах не знаходзілася кампетэнтных асобаў; дзеля большай зручнасці пры абмеркаванні запланаваных пытанняў прапаноўваць іх размеркаванне сярод членаў камісіі ў залежнасці ад ступені ведання праблемы.

С.Ю. Вітэ, падводзячы папярэднія вынікі дзейнасці губернскіх і павятовых камітэтаў, у «Запісцы па сялянскай справе» рэзюміраваў: «хоць прыватная праграма, абвешчаная мясцовым камітэтам, цалкам не закранала сялянскага пытання, тым не менш камітэты, карыстаючыся дадзеным ім правам адказаць на агульнае пытанне аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці, ўвайшлі ў абмеркаванне сялянскай справы па сваім пачыне, прызнаўшы, што паспяховае развіццё сельскагаспадарчай прамысловасці бліжэйшым чынам залежыць ад такога паляпшэння прававога стану нашага сялянства, якое садзейнічала б развіццю ў ім духу гаспадарчай прадпрымальнасці і самадзейнасці...» [9, с. 4]. Матэрыялы, дасланыя мясцовымі камітэтамі, былі апублікаваны ў пачатку 1904 г. у 54 тамах.

Пастановы сельскагаспадарчых камітэтаў у паўночна-заходніх губернях уяўляюць вялікую цікавасць, бо ў гэтых губернях яшчэ не было сталых земскіх органаў, здольных гаварыць ад імя ўсяго насельніцтва аб яго карысці і патрэбах. Голас сельскагаспадарчых камітэтаў быў у такіх умовах першым адлюстраваннем грамадскай думкі — адлюстраваннем, безумоўна, недастатковым і няпоўным, але тым не менш заслугоўваючым асаблівай ўвагі.

Склад камітэтаў быў вельмі разнародным. Правам запрашэння да ўдзелу ў камітэтах асоб, што не з'яўляліся абавязковымі іх членамі, старшыні камітэтаў карысталіся ў рознай ступені. У працы губернскіх камітэтаў прымалі ўдзел выключна мясцовыя чыноўнікі і землеўладальнікі. Колькасць і суадносіны першых і другіх не мелі прынцыповага характару. Так, у пасяджэннях Мінскага Губернскага Камітэта прымалі ўдзел 83 асобы [11, с. 115]. Узначаліў працу Мінскі губернатар граф А. А. Мусін-Пушкін. У склад Камітэта губернатарам былі запрошаны ўплывовыя памешчыкі губерні — члены Мінскага Таварыства сельскай гаспадаркі, будучы член Дзяржаўнага Савета, Віцэ-прэзідэнт Таварыства Э. А. Вайніловіч, будучыя члены Дзяржаўнай думы: князь І. Э. Друцкі-Любецкі, Е. І. Любаньскі, І. А. Папа-Афанасапула.

Магілёўскі Губернскі Камітэт налічваў 32 члены, сярод якіх 18 былі прадстаўнікамі чыноўніцтва, 14 — землеўладальнікамі. Да працы ў склад

камітэта Магілёўскім губернатарам М. М. Клінгенбергам былі запрошаны вядомыя вучоныя і ўплывовыя памешчыкі губерні, сярод якіх таксама будучыя думцы: М. К. фон-Гюбенет, С. А. Шыдлоўскі, А. Я. Хамянтоўскі [12, с. 6].

Віленскі губернатар генерал-лейтэнант фон-Вайль запрасіў для ўдзелу ў працы камітэта толькі двух памешчыкаў — прадстаўнікоў Віленскага Таварыства сельскай гаспадаркі і 11 губернскіх чыноўнікаў [13, с. 1].

Згодна з дадзенымі журналаў пасяджэння Віцебскага Губернскага Камітэта Віцебскі губернатар І. І. Чапялеўскі запрасіў прыняць удзел у працы камітэта 26 чыноўнікаў і 20 памешчыкаў, сярод якіх былі таксама будучыя члены Дзяржаўнага Савета — Старшыня Віцебскага Таварыства сельскіх гаспадароў С. І. Лапацінскі, члены Дзяржаўнай думы П. Г. Дапельмайер, І. Ф. Полаўцаў, Б. Б. Шахно [14, с. 1].

Выконваючы абавязкі Гродзенскага губернатара, П. А. Сталыпін у члены камітэта запрасіў 12 губернскіх чыноўнікаў і 14 землегаспадароў. Сярод 26 членаў Гродзенскага камітэта таксама прысутнічаў будучы член Дзяржаўнай думы А. А. Азнабішын [10, с. 1]. Сацыяльны склад губернскіх камітэтаў, як правіла, быў аднародным, у большасці выпадкаў гэта былі прадстаўнікі дваранства.

У павятовых камітэтах таксама дамінавалі мясцовыя чыноўнікі, аднак трэба адзначыць, што ў члены павятовых камітэтаў былі далучаны, у больш-менш значнай колькасці, прыватныя асобы. Між прыватнымі асобамі, запрошанымі да ўдзелу ў камітэтах, пераважалі землеўладальнікі, што займаліся менавіта сельскай гаспадаркай, да іх далучаліся часам кіруючыя маэнткамі. Рэдка ўдзельнічалі ў камітэтах святары, купцы, прафесура, настаўнікі, урачы.

Сяляне ўдзельнічалі ў працы 17 з 46 павятовых камітэтаў Паўночна-Заходняга краю. Іх колькасны склад быў таксама неаднолькавым: ад 57 членаў у Ігуменскім павеце, сярод якіх 24 памешчыкі, 21 селянін, 10 чыноўнікаў, стацкі дарадца кіруючы Мар'іна-Горскай сельскагаспадарчай школай, да дзесяці ў Магілёўскім, у склад якога ўвайшло 6 чыноўнікаў і 4 землеўладальнікі [11, с. 153; 9, с. 90].

На першым пасяджэнні Віленскага губернскага камітэта губернатар выказаў меркаванне, што да запрашэння сялян трэба ставіцца вельмі асцярожна, бо сяляне могуць, не зразумеўшы мэт Асобай Нарады, зрабіць цалкам нявызначаныя і непажаданыя высновы; больш мэтазгодна таму было б даведацца аб меркаванні сялян праз апытанні іх міравымі пасрэдкамі [13, с. 1]. Наадварот, Магілёўскі губернатар выказаў шкадаванне на тое, што ў павятовых камітэтах (акрамя Быхаўскага) не далучаліся да ўдзелу сяляне ў якасці прадстаўнікоў шматмільённага сельскага насельніцтва, інтарэсы якога блізка звязаны з інтарэсамі іншых саслоўяў [8, л. 278; 9, с. 6].

Увогуле можна сказаць, што ў стварэнні камітэтаў галоўную ролю іграла выпадковасць, — і гэта не магчыма было змяніць, бо ўсё залежала ад пазіцыі старшыняў. Аднак працавалі камітэты Паўночна-Заходняга краю даволі аператыўна. Ужо ў пачатку 1903 г. пастановы і рэкамендацыі павятовых камітэтаў паступілі ў губернскія канцылярыі.

У сваёй большасці пастановы гэтыя мелі менш рашучы і больш канкрэтны характар. Аднак пытанне аб раўнапраўі саслоўяў даволі часта ставіцца ў парадак дня і вырашаецца станоўча. З павятовых камітэтаў Гродзенскай губерні заявы ў вышэйскіраваным напрамку былі зроблены камітэтамі Беластоцка-Сакольскім і Гродзенскім. Пастановы, прынятыя сходамі камітэтаў, канстатавалі, што ў інтарэсах узняцця культуры і маральнасці, безумоўна, неабходна даць сельскім абывацелям агульныя грамадзянскія правы; для вырашэння вызначаных пытанняў трэба рэарганізаваць валасны суд у міравы суд, вызваліць яго ад адміністрацыйнай апекі [10, с. 461—462]. У Себяжскім павятовым камітэце Віцебскай губерні селянін Дзямешка — (валасны суддзя) выказаў пажаданне, каб «сялянскае саслоўе не было такім прыніжаным. Цяпер і на само земляробства, і на селяніна самы апошні гарадскі мешчанін глядзіць як на нешта самае нізкае» [14, с. 530].

У Магілёўскім губернскім камітэце за вызваленне сялян ад празмернай апекі падалі голас два члены (у тым ліку губернскі прадвадзіцель дваранства). Такі ж погляд быў выказаны Чавускім павятовым камітэтам у поўным яго складзе. У Пінскім павятовым камітэце Мінскай губерні адзін з членаў выказаў перакананне, што дзеля поспеху пераўтварэнняў эканамічнага кшталту, датычных сялянскага землеўладання, неабходна тоеснасць правоў сялянскага насельніцтва з правамі іншых саслоўяў [11, с. 367]. У Віленскай губерні на баку прадстаўнікоў гэтага погляду аказаўся савет Віленскага сельскагаспадарчага таварыства. У запісцы, пададзенай Віленскаму губернскаму камітэту, абумоўлівалася, што “карысна было б падначаліць сялян агульнаму з астатнім несельніцтвам правапарадку і даць... магчымасць кіравацца ва ўсіх сваіх жыццёвых патрэбах цвёрдымі асновамі закона, адзінага і роўнага для ўсіх” [13, с. 47].

Існаванне саслоўнага валаснога суда было адной з форм адасобленасці сялянства. Супраць яго раздаваліся галасы нават у камітэтах, якія не ставілі агульнага пытання аб роўнасці саслоўяў. У Віленскай губерні, напрыклад, Лідскі павятовы камітэт вырашыў, што існуючы валасны суд не толькі не дапамагае матэрыяльнаму і маральнаму дабрабыту селяніна, але часта да рэшты падрывае яго, падрывае і дзейнічае дэмаралізуючым чынам. За карэнную рэформу валаснога суда падаў голас у Мінскім павятовым камітэце адзін з мясцовых земскіх начальнікаў (не згодны таксама з цялеснымі пакараннямі), у Пінскім (Мінскай губ.), Быхаўскім (Магілёўскай губ.) — мясцовыя землеўладальнікі. Да такой жа высновы прыйшлі Віцебскі губернскі і Гомельскі павятовы камітэты [13, с. 93; 9, с. 73].

За ўвядзенне земскіх устаноў у поўным іх аб'ёме выказаліся (часам грунтоуючыся на палажэнні 1864 г.) члены многіх камітэтаў, чые меркаванні ў рэдкіх выпадках падтрымлівала большасць камітэтаў. Так, у Гродзенскай губерні пытанне аб земскай рэформе было паднята толькі Беластоцка-Сакольскім павятовым камітэтам. Сход членаў камітэта адзінагалосна выказаўся за неабходнасць і неадкладнасць увядзення земскіх устаноў, але «па пытанні аб арганізацыі такіх галасы членаў Камітэта падзяліліся, і большасць членаў пагадзілася з меркаваннем, выкладзеным у запісцы А. А. Аненкава аб арганізацыі губернскіх і павятовых гаспадарчых органаў не на выбарчым пачатку, а па прызначэнні» [10, с. 295]. Прычынай сталі выключныя ўмовы края — нацыянальныя і верніцкія адрозненні.

У сваёй другой запісцы па пытаннях, прапанаваных на абмеркаванні камітэта, А. А. Аненкаў тлумачыць, што гэта павінны быць установы, складзеныя выключна з плацельшчыкаў земскіх падаткаў, але па прызначэнні ўрада з «наданнем ім права абкладання мясцовага насельніцтва і расходавання назапашаных такім шляхам сум у інтарэсах задавальнення патрэб гаспадарчага жыцця мясцовага насельніцтва» [10, с. 295, 333].

У запісцы І. Гліндзіча, прадстаўленай Гродзенскаму губернскаму камітэту, але пакінутай без разгляду, была выказана думка, што да ўдзелу ў кіраванні земскімі справамі павінны быць дапушчаны ўсе мясцовыя землеўладальнікі, без уліку паходжання. І. Гліндзіч рэзюмаваў: “Польскі элемент, што карыстаецца некаторай у колькасных адносінах перавагай у губерні... складаецца з асоб, якія па незалежных ад іх умовах займаюцца, за невялікім выняткам, асабістай гаспадаркай, імкнучыся ў той жа час, з прычыны цяжкіх эканамічных умоў, да паступовага ўздыму культуры ў сваіх маёнтках, і таму ўвесь іх ўдзел як асоб, цалкам кампетэнтных у пытаннях сельскай гаспадаркі, я прызнаю не толькі карысным, але і неабходным” [10, с. 198].

У Віленскай губерні за стварэнне земстваў выказаўся Вілейскі павятовы камітэт, знаходзячы накіраваныя да паляпшэння сельскай гаспадаркі мерапрыемствы і прасцейшыя, і больш дасканалы ажыццяўляльнымі пры наяўнасці земскіх устаноў... з выбарным пачаткам у Паўночна-Заходнім краі [13, с. 74].

У Магілёўскай губерні за ўвядзенне земства падалі голас павятовыя камітэты Горацкі і Чэрыкаўскі; ў пратаколах апошняга адзначана, што мерапрыемствы, выпрацаваныя дзеля ўздыму сельскай гаспадаркі, тады будуць мець плённы практычны ўжытак, калі будзе ўсталявана якасная сувязь між урадавымі сельскагаспадарчымі органамі Міністэрства земляробства і мясцовым землеўладальніцкім і земляробчым элементам. Адзіным праваздольным органам можа быць земства, на якое і законам ускладзены абавязак клапаціцца пра дабрабыт насельніцтва. Зыходзячы з гэтых пазіцый, галоўнымі пажаданнямі, у першую чаргу, можна вылучыць

стварэнне земства ў гэтым краі з выбарнымі прадстаўнікамі ад насельніцтва [13, с. 79, 150].

У тым жа сэнсе выказалася большасць членаў Чавускага павятовага камітэта. Але нават і меншасць прызнала неабходным пашырэнне органаў, што зараз загадваюць мясцовай гаспадаркай, выбарнымі ад насельніцтва асобамі, па колькасці роўнай з членамі ўрада. У Магілёўскім губернскім камітэце большасць падала голас за распаўсюджванне на Магілёўскую губерню земскага палажэння 1892 г. [12, с. 12].

У Мінскай губерні стварэнне земства было прызнана пажаданым у пастановах двух павятовых камітэтаў — Пінскага і Рэчыцкага, а таксама ў запісках, пададзеных губернскаму камітэту землеўладальнікам Е. І. Любанскім і Мінскім таварыствам сельскай гаспадаркі. У першай з гэтых запісак падрабязна разгледжана пытанне пра значэнне польскага элемента сярод землеўладальнікаў Мінскай губерні і пераканаўча даказана неабгрунтаванасць перасцярог, што стаяць на шляху стварэння выбарнага земства. Аказваецца, што рускіх землеўладальнікаў у Мінскай губерні ўсяго 8689, польскіх — 4551, г. зн. амаль удвая меней. Праўда, землеўладальнікаў параўнальна буйных (што маюць больш за 200 дзесяцін) між палякамі крыху больш, чым між рускімі (932 супраць 892), але пры значнай перавазе рускіх між дробнымі землеўладальнікамі большасць на выбарчых сходах лёгка магла б аказацца на баку рускага элемента. Агульная запіска Мінскага таварыства сельскай гаспадаркі заканчвалася прапановай «стварэння ў Мінскай губерні земскіх устаноў, кіруючыся Найвышэйшым Палажэннем 1864 г. і наступных гадоў, без ніякіх выключэнняў у параўнанні з унутранымі губернямі імперыі» [11, с. 20, 37, 73].

У Віцебскай губерні жаданне аб стварэнні земства знайшло падтрымку ў Полацкім павятовым камітэце. Губернскі камітэт прыйшоў да высновы, што дзеля своєчасовага і настойлівага ўздыху сельскагаспадарчай прамысловасці неабходна поўная рэарганізацыя існуючай земскай гаспадаркі шляхам стварэння земскага кіравання з далучэннем да ўдзелу ў ім мясцовых землеўладальнікаў у той ці іншай форме, якая будзе прызнана ўрадам найбольш мэтазгоднай. Меншасць камітэта, знаходзячы меркаванне большасці недастаткова вызначаным, выказала “асобнае меркаванне” за стварэнне ў Віцебскай губерні земскіх устаноў у тым выглядзе, у якім яны існуюць у цэнтральных губернях [14, с. 95].

У цеснай сувязі з пытаннем пра стварэнне земскіх устаноў стаяла пытанне аб стварэнні ўсесаслоўнай воласці. У Гродзенскай губерні за яго выказаўся старшыня Бельскага павятовага камітэта Н. А. Кошалеў. Ён патлумачыў, што ўсталяванне больш дробнай земскай адзінкі будзе адраджэннем усесаслоўнай воласці па скасаванні існуючай адасобленай воласці, з наданнем ёй ўсіх жыццёвых функцый: царкоўных, адукацыйных, гаспадарчых, адміністрацыйных, судовых, што паслужыць фактарам яднання ўсяго насельніцтва вёскі без саслоўнага і адукацыйнага размежаванняў [10, с.

386]. У Магілёўскай губерні гэту тэму развілі большасць членаў Чавускага, па адным члене ў Чэрыкаўскім павятовым і губернскім камітэтах. Чавускі камітэт пастанаўляў, што дзеля ажыццяўлення мерапрыемстваў, накіраваных на ўздым сельскагаспадарчай прамысловасці, неабходны кампетэнтны орган... і мэтазгодным вырашэннем пытання было распаўсюджванне на Чавускі павет земскіх устаноў не толькі ў поўным аб'ёме, які яны маюць у земскіх губернях, але яшчэ дадатковым стварэннем усесаслоўнай дробнай земскай адзінкі... [12, с. 141].

Сурагатам земства ў пастановах шматлікіх камітэтаў з'яўляюцца сельскагаспадарчыя саюзы і таварыствы. У Віцебскай губерні Дзвінскі камітэт прызнаў жаданым дзеля ўтварэння падобных саюзаў дастатковым простага паведамлення пра тое адміністрацыі. У Магілёўскай губерні за павелічэнне колькасці сельскагаспадарчых таварыстваў і за далучэнне іх да ўдзелу ў сельскагаспадарчых мерапрыемствах выказаўся Сенненскі камітэт. Віленскае сельскагаспадарчае таварыства скіравала ўвагу Віленскага губернскага камітэта на пажаданасць стварэння мясцовых аддзелаў таварыства [12, с. 136].

У заходніх губернях камітэты дадаткова закраналі абмежавальныя пастановы, якія датычацца палякаў і габрэяў. У большасці выпадкаў, аднак, узнікшыя адсюль пытанні ставіліся нерашуча і з бояззю толькі некаторымі асобамі ці створанымі сельскагаспадарчымі таварыствамі і пакідаліся без абмеркавання ў поўным складзе камітэта.

Часам, як напрыклад у Гродзенскім губернскім камітэце, справа вырашалася пры дапамозе «veto» старшыні. Часцей за ўсё выказвалася думка, што ад абмежавальных пастаноў, якія датычыліся землеўладання, бядуюць не толькі землеўладальнікі, але і ўсё насельніцтва. “Пакупнікамі зямлі, — чытаем у водгуку Віленскага сельскагаспадарчага таварыства, прапанаваным Віленскаму губернскаму камітэту, — з'яўляюцца пераважна асобы, што імкнуцца здабыць на зямлі як мага больш выгад, і потым, вярнуўшы з лішкам затрачаны капітал, прадаць і зямлю, і аб'яцэнены маёнтак. Салідныя сельскія гаспадары з цэнтральных губерняў рэдка з'яўляюцца да нас дзеля пакупкі зямлі. Гандляры, маючы справу з вельмі абмежаваным колам контрагентаў, нярэдка нават толькі з адным, вымушаны прадаваць маёнтак за тую цану, якую заўгодна будзе прапанаваць пакупніку... Калі б існавала магчымасць вольнага пераходу зямлі, агульнае эканамічнае становішча нашага выключна земляробчага краю выйграла б ад гэтага несумненна”. Па словах членаў таварыства, абмежавальныя пастановы стрымліваюць развіццё прамысловасці, запавольваючы, абцяжарваючы набыццё зямлі па-за рысай горада дзеля будаўніцтва фабрык ці заводаў [13, с. 38—39].

Аналагічнае меркаванне выказана ў запісцы таварыша старшыні Магілёўскага таварыства сельскай гаспадаркі. Мінскае сельскагаспадарчае

таварыства, зыходзячы з таго, што абмежаванне свабоды набыцця зямельнай уласнасці цягне за сабою збядненне вёскі, нагадвае, што пакаленне, якое ўдзельнічала ў смуце 1863 г., ужо вымерла, а новае пакаленне спакойнай легальнай працай на ўсіх адкрытых дзеля яго напрамках даказала сваю праваздольнасць.

У запісцы члена Гродзенскага губернскага камітэта кн. Святаполк-Чацвярцінскага сцвярджаецца, што вынікам абмежавальных пастаноў стала абясцэнненне маёнткаў, адсутнасць крэдыту, застоў прамысловасці. Павятовыя камітэты Бабруйскі (Мінскай губерні), Лепельскі (Віцебскай губерні) прызналі пажаданым наданне сялянам польскага паходжання права на атрыманне пазыкі з дваранскага зямельнага банка.

Значна радзей у камітэтах ставілася габрэйскае пытанне. Супраць скасавання абмежаванняў, усталяваных адносна набыцця габрэямі зямлі, падалі голас Себяжскі (Віцебскай губерні) і Рэчыцкі (Мінскай губерні) павятовыя камітэты. Апошні настойваў на прыняцці сапраўдных мер супраць арэндавання габрэямі маёнткаў і ўвогуле супраць заключэння імі (супраць закону) іншых здзелак адносна сельскай пазямельнай уласнасці.

Падводзячы агульны вынік працы, выкладзеныя пажаданні можна звесці да дзвюх асноўных палажэнняў, якія падзяляла большасць камітэтаў: 1) садзейнічаць пераходу сельскіх таварыстваў да падворнага і хутарскога ўладанняў, надаць асобным сялянам права выдзяляць свой надзел з абшчыннага землекарыстання, нягледзячы на незгоду міру; 2) скасаваць адасобленасць сялян у правах грамадзянскіх і асобасных па стану, у прыватнасці — у парадку кіравання і суда.

Праграма пытанняў, прапанаваных мясцовым камітэтам, не тычылася залежнасці сельскагаспадарчага промыслу ад умоў сялянскага землекарыстання і правапарадку. Тым не менш камітэты паўсюдна вызначылі першаснае значэнне сялянскай гаспадаркі ў эканоміцы дзяржавы. Камітэты звярнулі ўвагу на цяжкія прававыя умовы сялянскай гаспадаркі і прыйшлі да высновы, што без карэнных змен у галіне сельскай гаспадаркі немагчыма праяўленне гаспадарчай ініцыятывы, прадпрымальнасці і якаснага паляпшэння землегаспадарчай культуры [15, с. 15].

Такім чынам, хаця Асобая нарада, якую узначальваў С.Ю. Вітэ, як і ўсе папярэднія, не дала рэальных вынікаў у вырашэнні аграрнага пытання напярэдадні першай расійскай рэвалюцыі, яе значэнне ў актывізацыі грамадска-палітычнага жыцця было істотным. Праз нараду да пошукаў вырашэння аграрнага пытання прыцягваліся не толькі ўрадавыя колы, але і прадстаўнікі розных неўрадавых структур, а таксама спецыялісты — аграрнікі, эканамісты, грамадскія дзеячы і іншыя. Шырокае абмеркаванне аграрнага пытання ў цэнтры і на месцах садзейнічала актывізацыі дзейнасці ў гэтым напрамку палітычных партый і рухаў.

Новы ўсплёск актыўнасці МУС у вырашэнні аграрнага пытання. Чарговы міністр унутраных спраў — В. К. Плеве, які быў прызначаны на пасаду чацвёртага красавіка 1902 г. па прычыне забойства Дз. С. Сіпягіна, ў сваёй прамове з нагоды святкавання стогадовага юбілею МУС, зазначыў: «Задача ўладкавання сялянскага пытання з'яўляецца вышэй за ўсе справы нашага часу» [16, с. 4, 112, 174].

Аднак ва ўрадзе не было адзінага погляду па пытанні пра шляхі вырашэння аграрнай праблемы. Доказам гэтага з'яўляецца стварэнне ў 1902 г., разам з Асобай нарадай пра патрэбы сельскагаспадарчай прамысловасці, якую ўзначальваў С. Ю. Вітэ, Рэдакцыйнай камісіі па перагляду законаў аб сялянах пад кіраўніцтвам таварыша Міністра ўнутраных спраў А. С. Сцішынскага. У некаторай ступені яна стала працягам праведзенай пад эгідай МУС працы, пачатай яшчэ ў 1894-1895 гг. Непасрэдна распрацоўкай новага заканадаўства займаліся спецыялісты Земскага аддзела МУС на чале з У. І. Гурко. Але ўжо 26 лютага 1903 г. быў апублікаваны Найвышэйшы маніфест, якім прадпісвалася перадаць праекты перагляду заканадаўства пра сельскі стан на месцы дзеля далейшай іх распрацоўкі і ўзгаднення з мясцовымі асаблівасцямі ў губернскіх нарадах пры ўдзеле дастойных дзеячаў, надзеленых грамадскім даверам. Такім чынам, як Міністэрства фінансаў, так і Міністэрства ўнутраных спраў вымушаны былі ўлічваць меркаванні не толькі мясцовай адміністрацыі, але і прадстаўнікоў грамадскасці, таму што праблемы сельскай гаспадаркі і ўладкавання побыту сялян паступова становіліся часткай грамадскага жыцця краіны.

Разлік грунтаваўся на тым, што выпрацаваныя МУС праекты новых палажэнняў пра сялян да прадстаўлення іх на заканадаўчае зацвярджэнне павінны перадавацца на абмеркаванне на месцы пры абавязковым удзеле мясцовых дзеячаў. Апошнія, на думку У. І. Гурко, павінны пашырыць праекты невялікімі па форме, але значнымі па сутнасці зменамі, што прывядзе да рэалізацыі здаўна падтрыманай грамадскімі дзеячамі думкі пра неабходнасць разбурэння сцверджанай законам непераадольнай перашкоды, што аддзяляла сялян ад асоб усіх астатніх саслоўяў, якія жывуць на “зямлі”, і тым самым утварала з іх асобную замкнёную касту. Каб ажыццявіць праект, У. І. Гурко паспрабаваў паставіць увесь перагляд палажэння пра сялянскае грамадскае кіраванне ў кірунку аддзялення сельскага вобшчаства ад зямельнай абшчыны [17, с. 164]. Такім быў агульны вектар перагляду, падрыхтаваны Земскім аддзелам МУС. Выпрацаваныя ў 1903 г. праекты акрэслілі тую канву, на якой мясцовыя асобы, уведзеныя ў кола пытанняў і як бы ўціснутыя ў вызначаны ход мыслення, павінны былі напоўніць яго зместам, што адпавядаў сапраўднаму стану рэчаў.

Па пытанні сялянскага землекарыстання складальнікі праекта лічылі, што асноўнай мэтай павінна стаць раскрыццё прычын немагчымасці ўзняць

сялянскі дабрабыт без разбурэння ўсялякага калектыўнага землекарыстання. Адначасова яны лічылі неабходным абазначыць тых шырокія задачы па землеўладкаванні сялян, ажыццявіць якія можна толькі пасля прызнання за сялянамі права прыватнай уласнасці на зямлю, што знаходзілася ў іх уладанні.

У пытанні аб сялянскім грамадскім кіраўніцтве задавалася арыентацыя на стварэнне ўсесаслоўнай воласці. Што тычыцца валасной судовай рэформы, праектаў валаснога судаводства і судабудовы, накіраваных супраць сельскага суда, што знаходзіўся ў хаатычным стане, то яны павінны былі стаць задачай першаступеннай дзяржаўнай важнасці. Працягам гэтага планавалася прывіце сялянам уяўлення аб праве ўласнасці і прынятых імі на сябе абавязацельствах [17, с. 219].

8 студзеня 1904 г. з'явіўся Іменны Найвышэйшы указ Правячаму сенату наступнага зместу: «Разумеючы, што Палажэнні 19 лютага 1861, якія падаравалі сялянскаму саслоўю асабістую волю і забяспечылі яго пазямельнае ўладкаванне, пакінулі некаторыя бакі абноўленага побыту без заканадаўчага вызначэння, Мы павялелі перагледзець дзеючае заканадаўства пра сялян» [18, с. 774].

Указ загадваў зрабіць перагляд на глебе галоўных пачаткаў пераўтварэнняў 1861 г., паклаўшы ў аснову, як сказана ў Маніфесце 26 лютага 1903 г., недатыкальнасць абшчыннага землеўладання пры ўмовах аблягчэння асобным сялянам спосабаў выхаду з абшчыны, захаваць сялянам саслоўны лад і неадчужальнасць ад сялянскага ўладання надзельных зямель [19 л. 1].

Далей указ прадпісваў, што напрацоўкі Земскага аддзела МУС падлягаюць перадачы на месцы ў губернскія нарады дзеля далейшай распрацоўкі і ўзгаднення з мясцовымі асаблівасцямі. Таксама прадпісвалася пад кіраўніцтвам губернатара ўтварыць Губернскія нарады з удзелам губернскага прадвадзіцеля дваранства, начальнікаў мясцовых упраўленняў грамадзянскага ведамства, старшыні акружнага суда, неадменнага члена губернскай прысутнасці, старшыні губернскай земскай управы, прадстаўнікоў дваранства і земства, земскіх начальнікаў — не менш 4-х, а таксама асоб, якія сваім вопытам ці пазнаннямі могуць садзейнічаць поспеху ўскладзенай на нараду задачы [18, с. 774; 8, л. 4].

Дзеля выканання ўказа ад 8 студзеня 1904 г. ужо вясной былі арганізаваны губернскія нарады па ўсім Паўночна-Заходнім краі: Віленская пад кіраўніцтвам губернатара графа Н. Н. Палена, Мінская пад кіраўніцтвам губернатара А. А. Мусіна-Пушкіна, Віцебская пад кіраўніцтвам губернатара І. І. Чапялеўскага. Да ўдзелу ў пасяджэннях камісій было запрошана і шмат грамадскіх дзеячаў: Я. Лілье, Э. А. Вайніловіч, Ф. Н. Ястрэмскі, І. А. Папа-

Афанасапула, А. С. Далгова-Сабураў, Д. В. Радзевіч, К. Х. Шчыт, А. А. Станкевіч, Г. Венцэслаўскі і іншыя [20, л.4].

У дадатак да праграмы парадку розгляду інструкцыі МУС прадпісвалі губернскім нарадам правесці апытанне мясцовых сялян па некаторых пунктах выдадзенай праграмы пра існуючыя ў асяродку сельскага насельніцтва погляды на гэтыя пытанні. У адпаведнасці з прадпісаннямі, Губернскія прысутнасці запрасілі павятовых земскіх начальнікаў выбраць у кіруемых імі ўчастках і рэкамендаваць для вытворчасці апытання ў падкамісіях нарад, што пачалі працу ў маі—чэрвені 1904 г., ад адной да трох асоб сялянскага паходжання. Пры гэтым прадпісвалася, «што сяляне, якія падлягаюць апытанню, павінны быць абавязкова граматымі, і пажадана, каб яны мелі нерухомую зямельную ўласнасць акрамя падворнага ўчастка зямлі» [21, л. 1].

Хутка для правядзення гэтага апытання павятовыя земскія начальнікі рэкамендавалі падкамісіям нарад прадстаўнікоў ад сялян. Як правіла, гэта былі сельскія, валасныя старшыні, старшыні валасных судоў, тыя, хто меў якое-небудзь дачыненне да сялянскага самакіравання, царкоўныя старасты, сяляне, што набылі зямельную ўласнасць. Па Мінскай губерні для апытання былі рэкамендаваны 79 чалавек [21, л. 2—29].

Тое, што прыцягнулі саміх сялян да абмеркавання праблем, якія тычыліся іх жыцця і побыту, мела абмежаваны характар, з'яўлялася найбольш слабым бокам урадавых мерапрыемстваў па вырашэнні аграрнага крызісу ў краіне. Безумоўна, арганізацыя апытання мясцовых сялян у асобе прадстаўнікоў сельскага самакіравання і часткі заможных сялян з'яўлялася крокам у кірунку пашырэння грамадскіх рамак вырашэння аграрнага пытання. Але гэтага было недастаткова, паколькі на справе сяляне паранейшаму выступалі не суб'ектамі гэтага працэсу, а аб'ектамі прыкладання распрацаваных зверху праграм аграрных пераўтварэнняў. Ігнараванне іх меркаванняў стала не апошняй прычынай таго, што краіна была ўцягнута ў рэвалюцыю.

Праца падкамісій губернскіх камітэтаў працягвалася да вясны 1905 г. Агульныя пленарныя пасяджэнні беларускіх губернскіх камітэтаў адкрыліся ў лютым-сакавіку. У пасяджэнні камісій разглядаліся толькі канчатковыя вынікі. У пленарных слуханнях мінскай губернскай нарады, якая адкрыла працу 8 сакавіка, прыняў ўдзел 31 чалавек [22, л. 1].

З дакументаў, што маюць дачыненне да працы губернскай нарады па пераглядзе законапалажэння пра сялян, у НГАБ захоўваюцца асобныя праграмы, на аснове якіх можна зрабіць кароткую характарыстыку працы. Дакументы нарады скіроўвалі ўвагу на тое, каб ў пасяджэннях былі прапрацаваны тры праграмы: «Сельскае грамадскае кіраванне», «Валасная судавытворчасць», «Надзельныя землі». [19, л. 1]. Колькасць пытанняў у праграмах налічвалася ад 50 да 100 і больш.

Аўтары праграм (земскі аддзел МУС) імкнуліся па магчымасці аблегчыць складаную працу губернскіх нарад, даць магчымасць скласці збор сваіх заключэнняў, не прысясняючы ў чым-небудзь свабоду іх меркавання. Прычым у накіраваных апытальных лістах было забяспечана асобае месца для выражаных у асяродку нарад меркаванняў як большасці, так і меншасці, а таксама асобных меркаванняў па пытаннях, датычных такой пастаноўкі сялянскай справы, якая праектам не была прадугледжана ці не прапанавалася. Па падліках У. І. Гурко, колькасць асобных артыкулаў аграрнага заканадаўства, якія кранулі змены ў праектах рэдакцыі камісіі, перавысіла 2400 [17, с. 208].

Мінскі губернскі камітэт і яго падкамісіі, прапрацоўваючы праграму “Сельскае грамадскае кіраванне”, адзначылі, што радыкальным адрозненнем праектаванага рэдакцыйнай камісіяй сялянскага грамадскага кіравання ад дзеючага Палажэння былі: 1) выдзяленне са складу сельскіх вобшчаштваў асобых гаспадарчых адзінак у выглядзе зямельных таварыстваў; 2) змяненне самога складу сельскіх і валасных вобшчаштваў.

Як і меркаваў У. І. Гурко, прапановы грамадскіх дзеячаў шэрага нарад, а да такіх можна аднесці і падкамісіі Мінскай губернскай нарады, значна канкрэтызавалі міністэрскі праект, змяніўшы яго асновы. Рэкамендацыі мінскага губернскага камітэта пашыралі і ўдакладнялі паняцце правы і абавязкі сельскага вобшчаштва, зазначаючы, што гэтая група сельскіх абывацеляў, незалежная ад колькасці тых, што пражываюць у межах аднаго сяла і валодаюць сумежнымі землямі на праве ўласнасці ці іншым доўгатэрміновым праве, а роўна якой-небудзь установай на тых самых правах на тэрыторыі вобшчаштва. Хутары, асобныя фермы, што не належалі да саслоўя сельскіх абывацеляў, ні пад якое сельскае кіраванне не падпадалі, бо ў ім не мелі патрэбы, а свае земскія і дзяржаўныя патрэбы яны павінны былі задавальваць пры пасрэдніцтве земскіх і дзяржаўных органаў кіравання [19, л. 40].

Такім чынам, сістэма кіравання ў сельскіх мясцовасцях павінна была выявіцца ў сельскім грамадскім кіраванні па мясцовых патрэбах сельскіх абывацеляў, аб’яднаных ва ўчастковыя ўпраўленні, з аднаго боку, і ў дробнай земскай адзінцы — з другога. Звыш таго, па прапанове Мінскай нарады чыста сялянскае насельніцтва, у інтарэсах гаспадаркі і землекарыстання, аб’ядноўваецца ў зямельныя таварыствы па прыкмеце валодання зямлёй па адным акце ўмацавання. Гэта чыста гаспадарчая групоўка, якая не павінна мець ніякага дачынення да сельскага грамадскага кіравання як такога [19, л. 41]. Зямельнае таварыства павінна быць аб’яднаннем выключна эканамічным. Ні на зямельныя сходы, ні на іх выбарных не могуць быць ускладнены функцыі адміністрацыйна-паліцэйскага характару, правілы, якія нарміруюць жыццё сельскага таварыства, павінны быць усталяваны па-за

ўсялякай залежнасцю ад таго ці іншага ўладкавання сельскага кіравання і суда [22, л. 36].

У выніку працы над праектам міністэрскай праграмы аб сельскім грамадскім кіраванні былі падтрыманы толькі 5 вынесеных пытанняў, 19 — пашыраны ці выпраўлены, 5 не разглядаліся ці былі прапанаваныя да выключэння [22, л. 2-5 аб, 36-38 аб].

Наступная праграма тычылася тэмы валаснога суда і судавытворчасці. Згодна з вывадамі, зробленымі рэдакцыйнай камісіяй, сутнасць саслоўнага суда ці яго бессаслоўнасці крыецца не столькі ў прыналежнасці суддзі да таго ці іншага саслоўя, колькі ў тых законах, якімі кіруецца суддзя, г. зн. ці з'яўляюцца яны аднолькавымі для ўсіх пластоў насельніцтва, або асобныя саслоўі насельніцтва падпарадкаваны дзеянню спецыяльных, выключна дзеля іх выдадзеных узаконенняў.

Рэдакцыйная камісія лічыла, што парадак вытворчасці спраў у валасных судах неабходна вызначыць шляхам выдання кароткага па аб'ёме, але дастаткова поўнага паводле зместу працэсуальнага кодэксу. Гэты парадак павінен быць у галоўных рысах адзін і той жа для спраў крымінальных і для спраў грамадзянскіх. Такім чынам, асобны крымінальны кодэкс, асобнае, па некаторых аддзелах права, грамадзянскае ўлажэнне, асобны парадак судавытворчасці былі асноўнымі вызначальнымі новаўвядзеннямі «рабочай групы». Але гэтым будавалася новая сцяна між сялянствам і іншымі саслоўямі [18, с. 786].

Агульная думка ўдзельнікаў Мінскай нарады на прадмет усесаслоўнага сельскага суда была супрацьлеглай і адлюстравана ў пратаколе абмеркавання прапановамі «за прымяненне да сельскіх абывацеляў агульнакрымінальнага кодэксу і супраць усталявання асобага сельскага статута пра пакаранні і г. д.» [19, л. 8].

У выніку працы над праектам праграмы пра валасное кіраванне і суда-вытворчасць былі падтрыманы толькі 11 вынесеных пытанняў, 49 пашыраны ці выпраўлены, 30 — не разглядаліся ці былі прапанаваны да выключэння.

Галоўная, трэцяя, міністэрская праграма тычылася тэмы надзельных зямель і ў цэлым землекарыстання. Адною з задач перагляду заканадаўства пра сялян было вызначанае ўпарадкаванне пазямельных адосін з сумежнымі ўладальнікамі. Асноўныя палажэнні праекта, што ўсталёўвалі змены і дапаўненні дзеючых узаконенняў, зводзіліся да наступнага:

1. Выкананне па патрабаванні аднаго з бакоў наступных абавязковых дзеянняў: абмежаванне, аднаўленне і ўсталяванне новых межаў, разгортванне цераспалосных угоддзяў і г. д.

2. Ускладанне выканання ўсіх вышэйпералічаных функцый на сялянскія ўстановы і на ўтвораныя ў іх складзе ў кожным земскім участку з прадстаўнікоў ад землеўладальнікаў і сялян асобна мясцовыя камісіі.

3. Сканцэнтраванне нагляду за ўсімі межавымі дзеяннямі пры губернскай прысутнасці, сцвярджанне ёю планаў і межавых дакументаў [23, с. 12–13].

Галоўнымі ж задачамі перагляду дзеючага заканадаўства пра сялянскія надзельныя землі рэдакцыйнай камісіяй былі вызначаны і пастаўлены: 1) дакладнае вызначэнне парадку карыстання надзельнымі землямі і правоў асобных сялян на розныя віды надзельных угоддзяў; 2) усталяванне правілаў, накіраваных на развіццё асабістай прадпрымальнасці ў асяродку сялянскага насельніцтва і пабуджаючых сялян да ўжывання палепшаных сельскагаспадарчых прыёмаў, пераходу да больш дасканалых спосабаў землекарыстання [24, с. 12—13].

У праекце пра надзельныя землі ў параўнанні з дзеючымі ўзаконеннямі прапаноўваліся наступныя прынцыповыя змены і дапаўненні:

- раскіданыя ў асобных Палажэннях пастановы пра сялянскія надзельныя землі ўзгадняліся між сабой і збіраліся ў адно Палажэнне, дзеянне якога прапанавалася распаўсюдзіць на надзельныя землі сялян — уласнікаў усіх разрадаў;

- значна пашыралася разуменне паняцця пра надзельныя землі;

- упарадкоўваліся і пашыраліся правілы пра адчужэнне надзельных зямель і пра аддачу іх у залог, роўна як пра парадак расходавання сум, атрыманых ад продажу надзельных зямель цэлымі таварыствамі і ад здачы надзельных угоддзяў у прамысловую арэнду;

- дакладна размяжоўваліся віды асобных угоддзяў і вызначаліся правы на іх з боку зямельных таварыстваў, сялянскіх двароў і асобных членаў двара;

- зноў усталёўваліся правілы пра сялянскія двары і пра домагаспадароў з падрабязным указаннем межаў улады домагаспадара і ўзаемаадносін між ім і асобнымі членамі двара;

- грунтоўна змяняўся закон 18 сакавіка 1866 г. пра сямейныя раздзелы;

- вызначаўся парадак усталявання межаў падзелу прысядзібных і палявых надзельных участкаў, а таксама межавых памераў, звыш якіх не дапускалася канцэнтрацыя прысядзібнай і палявой зямлі ва ўладанні аднаго двара;

- у мэтах паляпшэння сельскагаспадарчых умоў землекарыстання змяняўся парадак выдзелу участкаў асобным домагаспадарам і падзелу абшчыннай зямлі на падворныя ўчасткі, а таксама зноў усталёўваліся правілы пра ўтварэнне выселак, скасавання ўнутранай цераспалоснасці падворных участкаў і перахода падворных домагаспадароў да ўладання ў адрубных участках [25, с. 9—10].

Агульнае меркаванне ўдзельнікаў Мінскай нарады на прадмет землеўладкавання і надзельнага землеўладання неаднаразова было заяўлена і прайшло чырвонай стужкай праз пратакол абмеркавання — прызнанне «неабходнасці цвёрдага ўсталявання прыватнага права ўласнасці на

надзельную зямлю». У мэтах жа зручнасці было прапанавана мець два законы, з якіх адзін тычыўся б толькі абшчыннага ўладання, другі — падворнага [22, л. 12–26].

У выніку працы над праектам міністэрскай праграмы пра надзельныя землі і землебудову Мінская губернская нарада падтрымала без пярэчанняў толькі 7 вынесеных пытанняў, 39 пашырыла ці выправіла, 9 — не разглядаліся ці былі прапанаваныя да выключэння.

Такім чынам, праекты Мінскай, як іншых беларускіх губернскіх нарад, па шэрагу абмеркаваных пытанняў адрозніваліся большай радыкальнасцю. У прыватнасці, ў іх прадугледжвалася безумоўная неабходнасць усталявання права прыватнай уласнасці сялян на надзельную зямлю, ужыванне да сельскіх абывацеляў не асобнага, а агульнага крымінальнага кодэксу, адмова ад усталявання асобнага сельскага статута пра пакаранні. У гэтым адлюстраваліся як уплыў грамадскасці на прыняцце рашэнняў губернскімі нарадамі, так і большая ступень развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы гэтых губерняў.

Са зменай міністра ўнутраных спраў у сувязі з забойствам В. К. Плеве работа па пераглядзе сялянскага заканадаўства спынілася, адбылося гэта не ад жадання паслядоўна займаўшых гэты пост В. К. Плеве, Дз. П. Святаполк-Мірскага і А. Г. Булыгіна, а ад агульнага ходу падзей як унутры імперыі, так і за яе межамі [17, с. 218].

Праекты, выпрацаваныя ў земскім адзеле ў 1902—1903 гг., не толькі не атрымалі ажыццяўлення, але нават не падвергліся далейшаму абмеркаванню. Аднак сваю ролю, як лічыў У. І. Гурко, і прытым значную у галоўным пытанні сялянскага побыту, яны, безумоўна, адыгралі. Менавіта гэтыя працы не толькі ляглі ў аснову, але паслужылі зыходным пунктам Найвышэйшага ўказа 9 лістапада 1906 г. аб праве вольнага выйсця з абшчыны; на іх жа аснове былі потым зацверджаны правілы землеўладкавання сялян, прычым землеўладкаванне гэта рабілася, магчыма, вельмі па-рабску, кіруючыся тымі ідэямі, што былі выказаны ў тлумачальнай запісцы да палажэння пра землекарыстанне сялян і на якіх гэта палажэнне было пабудавана.

У. І. Гурко ў мемуарах сцвярджаў, што «правядзенню правілаў указа 9 лістапада 1906 г. у жыццё аказалася магчымым даць з месца даволі хуткі ход толькі дзякуючы таму, што над вырашальным іх пытаннем на працягу некалькіх папярэдніх гадоў узмоцнена працавалі многія асобы. Менавіта гэтыя асобы маглі стаць і сталі дзейснымі, рашучымі і здольнымі праваднікамі ў жыццё ідэі арганізацыі сялянскай гаспадаркі на праве прыватнай уласнасці пры поўнай гаспадарчай самастойнасці кожнага земляроба» [17, с. 218].

Такім чынам, абмеркаванне аграрнага пытання ў губернях Паўночна-Заходняга краю ў канцы XIX — пачатку XX ст. як пад эгідай Міністэрства фінансаў, так і Міністэрства ўнутраных спраў стала вынікам рэзкага

абвастрэння сацыяльна-эканамічнага становішча ў краіне, звязаннага з адсталасцю сельскай гаспадаркі, кансервацыяй у ёй на працягу другой паловы XIX ст. перажыткаў феадалізму. Пры гэтым погляды ўдзельнікаў нарад на шляхі вырашэння аграрнага пытання падзяляліся паміж прыхільнікамі прымянення пераважна адміністрацыйных (прэкты МУС) альбо эканамічных (Праекты Міністэрства фінансаў) метадаў. Аб прымяненні сілавых метадаў ніякай гаворкі не вялося, таму што абсалютная большасць сялянства Беларусі таксама прытрымлівалася мірнага шляху вырашэння аграрнага пытання як у іх асабістых інтарэсах, так і ў інтарэсах усяго грамадства.

Аднак адсутнасць волі да вырашэння аграрных праблем ва ўрадавых колах, разыходжанні ў поглядах на яго шляхі сталі прычынай таго, што распрацаваныя нарадамі праекты своечасова не былі рэалізаваны. Менавіта таму і аграрнае пытанне ў грамадска-палітычным жыцці ў Беларусі, як і ўвогуле ў краіне, на рубяжы стагодзяў зазнала пэўную трансфармацыю ў бок узмацнення леварадыкальных падыходаў у яго вырашэнні. Гэта асабліва наглядна праявілася ў аграрных праграмах палітычных партый, у якіх па большасці рашэнне аграрнага пытання пераводзілася з эканамічнай у палітычную плоскасць.

Час, калі адцягваць аграрную рэформу стала немагчыма, а рэфарматар знайшоўся. Рэвалюцыя 1905–1907 гг. у Расіі з’явілася вынікам абвастрэння да мяжы агульнага крызісу ў краіне. Навісла пагроза поўнага развалу не толькі існаваўшай грамадска-палітычнай сістэмы, але і самой дзяржаўнасці. Ужо з самага пачатку рэвалюцыі леварадыкальныя партыі, рухі і групоўкі ўзялі курс на перавод мірнага цяжэння рэвалюцыі ў рэчышча грамадзянскай вайны. Першым рэальным крокам на гэтым шляху з’явілася снежаньскае ўзброенае паўстанне ў Маскве і іншых гарадах. І хаця перавесці іх у агульную грамадзянскую вайну ў сацыялістаў не атрымалася, пагроза яе разгортвання не была знята.

Увесь ход рэвалюцыйных падзей сведчыў аб тым, што галоўную пагрозу для краіны складала нястрымная стыхія, носьбітам якой з’яўлялася, у першую чаргу, шматміліённае сялянства. Гэта азначала, што аграрна-сялянскае пытанне, якое з’яўлялася вызначальным у складванні рэвалюцыйнай сітуацыі ў перадрэвалюцыйны перыяд, у гады рэвалюцыі яшчэ больш абвастрылася. Таму В. І. Ленін не безпадстаўна сцвярджаў, што асялком рускай рэвалюцыі з’яўляецца аграрнае пытанне. Аб гэтым жа сведчыла не толькі масавасць сялянскіх выступленняў, скіраваных на разгром памешчыцкіх маёнткаў, але і дзейнасць у гады рэвалюцыі Дзяржаўнай думы. Створаная царскай уладай у адпаведнасці з Маніфэстам 17 кастрычніка 1905 г. з мэтай прымірэння краіны, Дума па волі абставін патрабавала немэтазгоднай, не адпавядаючай інтарэсам краіны карэннай ломкі існаваўшага аграрнага ладу. Гэта азначала, што аграрнае пытанне з

эканамічнай плоскасці, у якой яно разглядалася нарадамі, пад час рэвалюцыі было пераведзена ў палітычную. Не толькі левыя партыі і рухі, але нават кадэты выкарыстоўвалі аграрна-сялянскае пытанне для ўзмацнення ціску на ўладу, дабіваючыся ад яе палітычных уступак. На справе гулялі з агнём.

Ва ўмовах, калі зробленыя ўладай уступкі ў адпаведнасці з маніфестам 17 кастрычніка 1905 г., хаця і важныя, але запозненыя, большасць грамадства не задаволілі, супакаенне краіны з мінімальнымі для яе ахвярамі стала адзіна правільным рашэннем. Выканаць яго мог кіраўнік, не толькі надзелены адпаведнымі паўнамоцтвамі, але і здольны да рашучых дзеянняў. Волею лёсу такім чалавекам, які быў прызваны не дапусціць краху краіны пад час рэвалюцыйнай стыхіі, аказаўся П. А. Сталыпін.

У красавіку 1906 г. ён з пасады саратаўскага губернатара быў запрошаны ў Пецярбург на пасаду міністра ўнутраных спраў, а ў ліпені гэтага ж года стаў і старшынёю Савета міністраў. Галоўная задача, якая лягла на плечы П. А. Сталыпіна, зводзілася да супакаення краіны шляхам падаўлення рэвалюцыі. Аднак не шляхам дзяржаўнага тэрору, у чым яго абвінавачваюць савецкія гісторыкі, а пры дапамозе заканамернай “юстыцы”. Было вынесена ваенна-паліцэйскіх судамі каля 2000 смяротных прыговораў. Але статыстыка ахвяр дзяржаўнай машыны не ішла ні ў якое параўнанне з ахвярамі рэвалюцыі. За тры гады (1906–1908) яны склалі замахаў – 26 268; убіта службовых і прыватных асоб – 6 091; ранена – больш за 6 000; абрабавана – больш за 5 000 [26, с. 448].

“Урад папракаюць, – гаварыў П. А. Сталыпін, – у рэпрэсіях. Але, перш чым марыць аб ажыццяўленні ва ўсёй паўнаце і недатыкальнасці рэформаў, якія былі абяцаны Маніфестам 1905 г., трэба вярнуць Расіі супакаенне і аднавіць парадок. Наша праграма – ні рэакцыі, ні рэвалюцыі; паступальны рух наперад па шляху эканомікі, пасярод парадку і законнасці, без якіх немагчыма ніякая плённая дзейнасць. Мы клапацімся аб расшырэнні чыгункі, стварэнні крэдытных устаноў для аблягчэння гарадам і земствам, ажыццяўленні грамадскай гігіены, устройства трамваеў, мясцовых чыгунак і г.д.” Такой была праграма ў кіраўніка ўрада, якога з падачы левых ахрысцілі “вешацелем” [26, с. 449].

Хаця выстаўленне П. А. Сталыпіна на высокія ўрадавыя пасады (Старшыня Савета Міністраў і міністр унутраных спраў) абумоўлівалася неабходнасцю барацьбы з рэвалюцыяй, выратавання краіны ад пагрозы спаўзання да поўнага хаосу і развалу, галоўнай справай яго жыцця стала аграрная рэформа. І не дзеля стварэння “сацыяльнай апоры царызму на вёсцы ў асобе кулацтва” яна задумвалася Пятром Аркадзевічам, а дзеля таго, каб залажыць фундамент моцнага рускага дабрабыту.

Утварыць моцнага ўласніка-сялініна, захаваць сапраўднае прагрэсіўнае народнае прадстаўніцтва, здольнае да творчай працы, на канец, задушыць дзікую рэвалюцыю – вось што было трыма кітамі палітыкі П. А. Сталыпіна ў гады, калі ён стаў на чале ўрада Расіі.

Ідэя ўтварэння моцнага ўласніка-сялініна ўзнікла ў П. А. Сталыпіна яшчэ ў гады яго дзейнасці на перыферыі. Аднак спецыяльна распрацоўкай

праграмы аграрнай рэформы ён не займаўся. У. М. Какоўцаў нават меркаваў, што П. А. Сталыпін прыйшоў да ідэі рэформы толькі пасля прыезду ў Пецярбург, падпаўшы пад уплыў У. І. Гурко, які даўно ўжо астанавіўся на неабходнасці барацьбы з абшчынным землекарыстаннем [17, с. 9-10].

У рэальнасці пры тых абставінах, якія склаліся ў краіне, для П. А. Сталыпіна не было неабходнасці, каб займацца распрацоўкай аграрнай рэформы. Пытанне гэтае, пачынаючы з сярэдзіны 90-х гадоў XIX ст., абмяркоўвалася даволі інтэнсіўна пры самым актыўным удзеле урадавых органаў. На паліцах пыліліся прапановы Асобай нарады 1894–1895 гг., Асобай нарады аб патрэбах сельскагаспадарчай вытворчасці 1902 г., якую ўзначальваў С. Ю. Вітэ, Рэдакцыйнай камісіі па пераглядзе законаў аб сялянах, створанай у 1902 г. у Міністэрстве ўнутраных спраў, губернскіх нарад, створаных МУС у 1904 г. Для П. А. Сталыпіна заставалася вызначыцца ў сваіх адносінах да тых прапаноў, якія распрацоўваліся на працягу шэрагу гадоў намаганнямі не толькі прадстаўнікоў улады, але і грамадскасці, дваран-памешчыкаў і сялянства.

У выніку ў аснову сваёй аграрнай рэформы ён палажыў прапановы Асобай нарады аб патрэбах сельскагаспадарчай вытворчасці, якую ўзначальваў міністр фінансаў С. Ю. Вітэ. Хаця погляды і Асобай нарады на чале з Вітэ, і Рэдакцыйнай камісіі МУС у адносінах да абшчыны, як памехі для развіцця сялянскай гаспадаркі, супадалі, але яны разыходзіліся адносна шляхоў яе ўстранення. С. Ю. Вітэ і кіруючая ім Асобая нарада перавагу аддавала эканамічным шляхам абмежавання і ліквідацыі абшчыны, ўсё ж, што зыходзіла ад МУС, звязвалася з адміністрацыйна-прававымі мерамі.

Апора П. А. Сталыпіна пры падрыхтоўцы яго ўрадам у 1906 г. лёсавызначальнай для Расіі аграрнай рэформы на прапановы Асобай нарады 1902 г. азначала, што ён аддаў перавагу эканамічным шляхам вырашэння запушчанага за шмат год аграрнага пытання. Аднак ні ў Думе, ні ў грамадстве, як справа, так і злева, падтрымкі ён у гэтай справе не знайшоў. Нармальным заканадаўчым шляхам пакуль ішла рэвалюцыя, яму не ўдалося правесці, бадай, ні воднага колькі-небудзь значнага пераўтварэння – усё ўступала ў дзеянне ў надзвычайным указным парадку [26, с.471–472].

Важным крокам для аграрнай рэформы, якая рыхтавалася ва ўрадзе П. А. Сталыпіна, быў указ (кастрычнік 1906 г.) “Аб адмене некаторых абмяжаванняў у правах “сельскіх абывацелей і асоб іншых падатных саслоўяў” [1, с. 70]. Указ ураўнаваў у грамадзянскіх правах сялян з асобамі іншых саслоўяў. Гэтым завершылася, нарэшце, вызваленне сялян, абвешчанае 19 лютага 1861 г. Сялянам даваліся аднолькавыя з іншымі саслоўямі правы. Яны па ўласнаму жаданню маглі мяняць месца жыхарства, свабодна выбіраць род заняткаў, паступаць на дзяржаўную службу і ў вучэбныя ўстановы, не пытаючыся дазволу ці згоды “міру” [27, с. 414].

Нарэшце, 9 лістапада 1906 г. быў выдан знакаміты ўказ аб праве выхаду з абшчыны з зямельным надзелам, які належаў кожнаму селяніну. Сяляне атрымалі права патрабаваць замацавання ў прыватную ўласнасць участкаў з мірскага зямельнага надзела, якія ім належалі. Выдзеліўшы свой палявы

надзел з агульнага мірскага (абшчыннага), селянін захоўваў права карыстання агульнымі ўгоддзямі – сенажацямі, пашамі, лясамі. Увогуле асноўная сутнасць рэформы атрымала сваё ўвасабленне ў першым пункце ўказа. Увесь жа астатні яго змест вызначаў шляхі выканання гэтага пункту. Вось што ў ім было запісана:

1. “У дадатак артыкула 12 Агульнага палажэння аб сялянах і заўвагі да яе ўстанавіць наступныя правілы: 1. Кожны гаспадар дома, які валодае зямлёй на абшчынным праве, можа ў любы час патрабаваць замацавання за сабою ў асабістую ўласнасць належнай яму часткі з азначанай зямлі” [28, с. 338–339].

Зацікаўленасць урада ў хутчэйшым разбурэнні абшчыны выявілася ў тым, што ён не абмежаваўся абвясчэннем свабоды прыняцця рашэння кожным гаспадаром дома. Правядзенне рэформы ўскладалася на павятовыя землеўпарадкавальныя камісіі, у якія ўваходзілі прадвадзіцелі дваранства, старшыні павятовых упраў, прадстаўнікі ад міністэрства земляробства, акруговага суда, выбарныя ад сялян, мясцовыя земскія начальнік і прадстаўнік абшчыны, дзе праводзяцца работы [29, с. 385]. Для паскарэння гэтага працэсу сялянам было дана права пры выхадзе з абшчыны выкупіць лішкі зямлі ў вобшчаства па цэнах, якія існавалі ў пачатку 1860-х гг. Меркаванні ўрада аказаліся небезпадстаўнымі. Уладальнікі лішкаў зямлі праявілі найбольшую актыўнасць пры выхадзе з абшчыны. Разам з тым мясцовыя ўлады павінны былі адміністрацыйным шляхам падштурхоўваць сялян да гэтага. У прыватнасці, земскі начальнік прымаў сам рашэнні, калі сельскі сход на працягу месяца не прымаў рашэнне па заяўленню селяніна аб выхадзе з абшчыны. У сельскіх жа вобшчаствах, у якіх перадзелаў не было з моманту надзялення сялян зямлёй, усе члены абшчыны аўтаматычна аб’яўляліся ўладальнікамі сваіх надзелаў. А такіх абшчын аказалася зусім няма. Напрыклад, у Віцебскай губерні яны складалі каля 76 %, а ў Магілёўскай – каля 34 %. Абавязковым з’яўлялася і стварэнне хутарскіх і адрубных гаспадарак пры правядзенні ў грамадзе агульнага перадзелу.

Выход з абшчыны і аб’яўленне надзелаў асабістай уласнасцю сам па сабе не здымаў шматлікіх нязручнасцей, якія былі звязаны з раздробленасцю надзелаў, цераспалосіцай, прымусовым севазваротам, сумесным карыстаннем угоддзямі і інш. Таму важным крокам у наступе на абшчыну з’явіўся закон ад 29 мая 1911 г., які цэнтр цяжару рэформы пераносіў на землеўпарадкаванне. Права селяніна, які стаў індывідуальным уладальнікам надзела, звесці ўсе поласы ў адзін участак, прадугледжвалася яшчэ ўказам ад 9 лістапада 1906 г. Зараз жа сам акт аб землеўпарадкаванні лічыўся падставай для прызнання надзела асабістым валоданнем. Пры гэтым упор рабіўся на ўтварэнні хутарскіх і адрубных участковых гаспадарак. Прадугледжвалася правесці землеўпарадкавальныя работы па арганізацыі хутароў і адрубоў на надзельных землях, на землях, набытых праз банкі, а таксама выкарыстоўваць для гэтага казённы зямельны фонд.

Хаця сталыпінская рэформа гісторыкамі ацэньваецца па-рознаму, ніхто не можа абвясціць тое, што яна адказвала даўно наспеўшым патрабаванням.

Сведчаннем гэтаму з'явіліся і адносіны да рэформы саміх сялян. На 1906 г. у Расіі колькасць сялян-домгаспадароў, якія валодалі зямлёй на абшчынным праве, складала 9,2 млн. З іх 2,7 млн. да 1914 г. падалі прашэнні аб выхадзе з абшчыны. Канчаткова замацавалі зямлю ў прыватную уласнасць 2 млн., што складала 22 % іх агульнай колькасці [27, с. 419].

Пабач з сялянскім землеўладкаваннем урад спрыяў актывізацыі дзейнасці Сялянскага банка, які выдаваў пазыкі пад залог надзельных зямель пры перасяленні на хутары і адрубны і на новыя землі. Свае землі банк таксама драбіў на хутарскія і адрубныя ўчасткі і прадаваў сялянам. З 1906 па 1915 г. сялянамі пры дапамозе банка было куплена каля 5 млн. дзес. зямлі.

Істотнай мерай па змяншэнню зямельнай цеснаты ў цэнтральных губернях было перасяленне малазямельных сялян за Урал. Сама справа перасялення ў 1905 г. была перададана з Міністэрства унутраных спраў у Галоўнае ўпраўленне землеўладкавання і земляробства. У Сібіры, на Далёкім усходзе і Сярэдняй Азіі пад кіраўніцтвам перасяленчага ўпраўлення развярнуліся працы па адводу для перасяленцаў участкаў і уладкаванню навасёлаў. Арганізавана была выдача для перасяленцаў пазыкі і дапамогі з казны. У выніку на працягу 1906–1914 гг. за Урал пераехала звыш 3 млн. перасяленцаў, з іх засталіся на сталае жыццё больш за 2,5 млн. [28, с. 354].

Правядзенне сталыпінскай аграрнай рэформы суправаджалася садзейнічаннем з боку дзяржавы павышэнню культуры сельскай гаспадаркі. Расшыралася агранамічная адукацыя, атвараліся ўзорныя гаспадаркі і вопытныя палі, аказвалася падтрымка сельскагаспадарчай кааперацыі. Вылучаліся дапамогі і пазыкі на меліярацыю, уладкаванне штучнага арашэння і г.д. У выніку сталыпінскай рэформы сельская гаспадарка Расіі напярэдадні Першай сусветнай вайны перажывала ўсебаковы эканамічны і тэхнічны ўздым. Калі ў 1900 г. у краіне было набыта сельскагаспадарчых машын і прылад на 28 млн. руб., то ў 1913 – на 109 млн. руб. Штучных угнаенняў было ўведзена адпаведна 6 млн. пудоў і 35 млн. пудоў. Замест “традыцыйных”

4,5–6 цэнтнераў з 1 га сярэдня ўраджайнасць збожжавых за 1908–1913 гг. паднялася да 8,5 цэнтнера. Збор збожжавых у канцы XIX ст. складаў у сярэднім 49 млн. т штогод, а ў 1913 – 88,5 млн. т. Яшчэ хутчэй рос збор бульбы і цукровых буракоў. На падставе росту ўраджайнасці і збору збожжавых значна вырас іх экспарт. У 1909–1911 гг. штогод збожжавых вывазілася на 750 млн. руб. [27, с. 421–422].

Такім чынам, усебаковы і значны пад'ём не толькі памешчыцкай, але і сялянскай гаспадаркі ў выніку сталыпінскай аграрнай рэформы – факт цалкам відавочны. Крытыка ж рэформы вялася і вядзецца ў сувязі з тым, што яе разлікі на больш далёкую перспектыву не збыліся. І гэта сапраўды так, аднак, прычыны правалу рэформы звязаны былі з неспрыяльнымі сацыяльна-эканамічнымі і палітычнымі працэсамі, якія развярнуліся ў Расіі перш за ўсё пад уздзеяннем сусветнай вайны. Хаця вядома і тое, што яшчэ пры жыцці над галавой вялікага рэфарматара згушчаліся хмары. Цару здавалася, што Сталыпін узурпіруе яго ўладу. Таму ў адмоўных характарыстыках зышліся

публіцысты дэмакратычнага лагера і чарнасоценцы. Адсюль і меркаванні шэрагу гісторыкаў аб тым, што крах сталыпінскіх рэформ цалкам заканамерны: яны–дзе “не закранулі асноў самадзяржаўнага ладу, які канчаткова развальваўся, пакінулі дынаміт у грамадскім арганізме Расіі – памешчыцкае землеўладанне” [26, с. 469]. Не цяжка заўважыць, што такія меркаванні з’явіліся вынікам парушэння прынцыпу гістарызму пры разглядзе тагачасных падзей. Дваранскае землеўладанне заставалася дынамітам толькі на пэўным адрэзку часу, і развіццё яго адбывалася па шляху перахода на рыначныя, капіталістычныя асновы. Прыхільнікі поўнага знішчэння памешчыцкага землеўладання не ўлічваюць і таго, што такі шлях азначаў далейшае драбленне зямельных надзелаў. А гэта адмоўна ўплывала на развіццё культуры земляробства.

Калі ж да аграрнай рэформы дадаць праекты ўдасканалення кіравання Расійскай імперыяй, то прыдзецца пагадзіцца, што значэнне ролі П. А. Сталыпіна ў гісторыі Расіі адчувальна толькі ў кантэксце гістарычных падзей – і тых, што мелі месца ў пачатку ХХ ст., і тых, што мы перажываем на рубяжы ХХ–ХХІ стст. “П. А. Сталыпін не толькі лепш за ўсіх сваіх сучаснікаў змог выявіць патрабаванні часу, але і аставіў унікальны, хоць і драматычны вопыт для вывучэння сучаснымі рэфарматарамі на пост-расійскай прасторы” [26, с. 473–474].

Сталыпінская аграрная рэформа ў Беларусі. Галоўнымі праваднікамі рэформы на месцах з’яўляліся губернскія і павятовыя землеўпарадкавальныя камісіі, якія былі створаны ў адпаведнасці з законам ад 4 сакавіка 1906 г. Непасрэднымі выканаўцамі ўсіх работ па вызначэнню зямельных надзелаў сялян, якія выдзяляліся з абшчыны, з’яўляліся павятовыя камісіі. У беларускіх губернях камісіі, як губернскія, так і павятовыя, былі створаны на працягу 1906–1907 гг. Практычную работу па землеўпарадкаванню выконвалі каморнікі, якім дапамагалі межавыя тэхнікі.

Для Беларусі праблема разбурэння абшчыны не мела такой вастрэні, як у губернях Цэнтральнай Расіі. Калі ў апошніх карысталася зямлёй на абшчынным праве большасць сялянскіх гаспадарак, дык у Беларусі зусім нязначная іх колькасць. Пазямельныя абшчыны распаўсюджаны былі тут толькі ў Віцебскай і Магілёўскай губернях. У астатніх трох губернях (Мінскай, Гродзенскай і Віленскай) існавала падворнае землекарыстанне сялян, таму пазямельныя абшчыны адсутнічалі.

У ходзе правядзення рэформы ў Віцебскай і Магілёўскай губернях да 1916 г. каля палавіны ўсіх абшчыннікаў выйшла з абшчыны, тады як у цэлым па Расіі – 22 % [27, с. 419]. Асноўнай мэтай ліквідацыі абшчыны ў Беларусі, як і ў краіне ў цэлым, было стварэнне хутарскіх і адрубных гаспадарак. У працэсе рэформы іх узнікла тут больш за 128 тыс., што складала 12 % ад агульнай колькасці сялянскіх двароў [30, с. 150]. У цэлым па Расіі гэты паказчык складаў 1,5 млн. гаспадарак (каля 10 % агульнай колькасці сялянскіх гаспадарак) [31, с. 497]. З гэтых паказчыкаў бачна, што па частцы хутарызацыі Беларусь у рамках Расійскай імперыі нічым асобным

не вылучалася. Не паўплывала на паскарэнне працэса хутарызацыі і перавага тут падворнай формы сялянскага землекарыстання. У падворнікаў, як і абшчыннікаў, надзелы складаліся з асобых палос, і звесці іх у адзін адруб было справай складанаю.

Каб зацікавіць сялян да хутарскога жыцця ў Беларусі, як і ў іншых месцах, важнае значэнне надавалася стварэнню паказальных хутароў і ўчасткаў. Хутаранам выдавалася пазыка на пакупку зямлі, дапамога на набыццё сельскагаспадарчых прылад і ўладкаванне хутароў і адрубоў.

Рэформа паскорыла працэс капіталізацыі вёскі, які суправаджаўся пашырэннем выкарыстання наёмнай працы, укараненнем навуковаагранамічных дасягненняў, новай сельскагаспадарчай тэхнікі. Урадавыя, земскія і кааператыўныя арганізацыі наладжвалі дапамогу хутарскім гаспадаркам як у сферы вытворчасці, так і ў перапрацоўцы і збыце іх сельгаспрадукцыі. Будаваліся сельскагаспадарчыя склады, пракатныя зернеачышчальныя пункты, племянныя рассаднікі жывёлы, пункты ветэрынарнай дапамогі. Напярэдадні вайны хутка раслі на вёсцы кааператыўныя таварыствы і суполкі. Ствараліся доследна-паказальныя гаспадаркі, сады і інш. З мэтай прапаганды агранамічных ведаў для сялян арганізоўваліся курсы і лекцыі па пытаннях шматпольных севазваротаў, прымяненню машын, угнаенняў, палепшаных сартоў насення, удасканаленых прылад працы і г.д.

Землеўпарадкаванне суправаджалася правядзеннем гідратэхнічных работ па асушэнню і абвадненню зямель, будаўніцтвам мастоў і інш. Паявіліся машынапракатныя станцыі і зернеачышчальныя пункты. Усё гэта сведчыла аб тым, што рэформа спрыяла пераводу сялянскай гаспадаркі на шлях інтэнсіфікацыі, фарміраванню новага сацыяльнага тыпу селяніна.

Аднак усе гэтыя пераўтварэнні ахоплівалі даволі вузкае кола сялянскіх гаспадарак. Для большасці беларускіх сялян галоўнай памехай на гэтым шляху з'яўлялася адсутнасць неабходных сродкаў, беднасць і галеча, адвечная цемната. Рэформа для іх пры абмежаванасці сродкаў дапамогі з боку дзяржавы не мела практычнага сэнсу. І нават з тых, хто паспрабаваў перайсці на новыя формы гаспадарання, не кожнаму хапіла працавітасці, цярплінасці і спрыту. Да 1915 г. каля 36 % гаспадароў, якія выйшлі на хутары і адрубы, прадалі сваю зямлю больш удалым гаспадарам. Рэформа паскорыла і працэс пазбаўлення сваіх жабрацкіх надзелаў беднымі вясцоўцамі.

Разам з тым на рэформе адмоўна адбівалася і непаслядоўнасць дзеянняў самой улады. Стаўшы на шлях паскарэння развіцця капіталізму ў сялянскай гаспадарцы, яна паклапацілася, каб захаваць асобны статус надзельнай зямлі шляхам абмежавання яе мабілізацыі. У прыватнасці, надзельная зямля не магла адчужацца асобам іншых саслоўяў, не магла быць закладзена інакш, як у Сялянскі банк, яе нельга было прадаць за даўгі, а таксама завяшчаць. Устанаўліваліся і нормы канцэнтрацыі надзельных зямель у адных руках – не больш 6 надзелаў у адным павеце. Сялянскі банк мог прадаць аднаму пакупніку не больш трох надзелаў. Урад такім шляхам імкнуўся рэгуляваць сацыяльныя працэсы на вёсцы, і ў яго на гэты конт была рацыя. Гэта

азначала, што ён свядома чыніў перашкоды на шляху буржуазнай мадэрнізацыі аграрнага сектара эканомікі, з тым, каб садзейнічаць падтрыманню раўнавагі на вёсцы, недапушчэнню новай хвалі сялянскіх выступленняў.

Сам П. А. Сталыпін настойліва падкрэсліваў важнасць сацыяльна-палітычнай мэты рэформы. Аб палітычнай накіраванасці рэформы ён адзначна гаварыў пад час прадстаўлення ўказа ад 9 лістапада 1906 г. на зацвярджэнне III Дзяржаўнай думы. Па яго славах, насаджэнне моцнага асабістага ўласніка на вёсцы неабходна для перабудовы расійскага царства, перабудовы яго на моцных манархічных устоях, для стварэння перашкоды развіццю рэвалюцыйнага руху. Разам з тым з рэформай ён звязваў і надзеі на агульны ўздым усёй эканомікі краіны.

Як у цэлым у Расіі, у Беларусі ў ажыццяўленні аграрнай рэформы важнае месца належала Сялянскаму пазямельнаму банку, аддзяленні якога дзейнічалі ва ўсіх губернскіх цэнтрах. Яны выдавалі пазыкі пад залог надзельных зямель пры перасяленні на хутары і на новыя землі. Свае землі таксама драбілі на хутарскія і адрубныя ўчасткі і прадавалі сялянам. Усяго ў 1907–1916 гг. у Беларусі пры пасрэдніцтве банка купілі зямлю 215 тыс. сялянскіх гаспадароў. На прададзенай банкам зямлі ў пяці заходніх губернях было ўтворана звыш 14 тыс. хутарскіх гаспадарак.

Павялічэнне сялянскага зямельнага фонду і рост хутарскіх гаспадарак суправаджаліся паляпшэннем агрыкультуры. Пашырылася выкарыстанне сялянамі сельскагаспадарчых машын, жалезных плугоў і іншых прылад. Аднак большасць сялян працягвала апрацоўваць зямлю сахой і драўлянай бараной. І гэта сведчыла аб тым, што паслугамі Сялянскага банка на гэтым этапе маглі карыстацца толькі заможныя сяляне.

У выніку сталыпінская рэформа прывяла да паскарэння працэсу сацыяльнага размежавання сялянства і стала пажыўным асяроддзем для захавання ў ім сацыяльнай напружанасці. На пачатак сусветнай вайны немагчымае сялянства ў Беларусі складала не менш 68 % двароў, сярэдняе – 20 і заможнае – 12 % [32, с. 193].

У рэчышчы выканання агульных задач рэформы прадугледжвалася і арганізацыя перасялення лішку сялян у малазаселеныя часткі імперыі. З сялян, якія пажадалі перасяліцца ва ўсходнія рэгіёны краіны, спісваліся нядоімкі. Яны на 5 гадоў вызваляліся ад выплаты казённых і земскіх падаткаў. Перасяленцам давалася пазыка на перезд і абзавядзенне гаспадаркай. Аднак усяго гэтага было недастаткова, каб забяспечыць патрэбы перасяленцаў. І дапамога, і пазыкі насілі абмежаваны характар. Вылучаныя на гэтыя мэты сродкі дзяржавай далёка не адпавядалі рэальным патрэбам перасяленцаў. Таму пры ўсёй сваёй важнасці перасяленне сялян з цэнтральных губерній Расіі не набыло чакаемага размаху.

Усяго з Беларусі з 1907 па 1914 г. перасялілася за Урал 335,4 тыс. чалавек, што складала 11,5 % агульнай колькасці перасяленцаў па Расіі ў цэлым. Пры гэтым асноўную частку перасяленцаў далі Магілёўская (47,4 %) і Віцебская (24,4 %) губерні. Перасяліліся з Беларусі ў гэтыя гады ў асноўным

сераднякі, аднак, часткова ехала і бедната. Таму частка з іх не здолела абзавесціся гаспадаркай на новым месцы і вымушана была вярнуцца назад. Па 5 заходніх губернях яны склалі каля 11 % перасяленцаў [30, с. 150].

Рэформа садзейнічала адыходу збяднелага сялянства ў прамысловасць, на транспарт, у іншыя галіны народнай гаспадаркі. У 1906–1910 гг. з беларускай вёскі штогод адпраўлялася ў адыход каля 400 тыс. чалавек або каля 13 % працаздольнага сельскага насельніцтва. Найбольшую колькасць адыходнікаў, як і перасяленцаў, давалі Магілёўская і Віцебская губерні. Назіраліся ў гэтыя гады і якасныя змены ў адыходніцтве. Сяляне пачалі адыходзіць на больш працяглы тэрмін, павялічыўся адыход жанчын, а таксама ўсёй сям’ёй. Усё гэта было вынікам вызвалення бяднейшага сялянства ад зямлі. З 1910 г. сялянам пачалі ўжо выдаваць безтэрміновыя пашпарты. У выніку пераважная большасць адыходнікаў паступова ператваралася ў наёмных рабочых.

Нягледзячы на цяжкасці правядзення рэформы і яе незавершанасць, з эканамічнага пункту гледжання яна мела станоўчае значэнне. Гэта праявілася перш за ўсё ў паскарэнні тэмпаў развіцця сельскай гаспадаркі. У Беларусі з 1907 па 1913 г. валавы збор сельскагаспадарчых култур павялічыўся на 22 %, 2/3 прыросту якога забяспечыў рост ураджайнасці і толькі 1/3 – прырост пасяўной плошчы. У вёску пачалі пранікаць грашовыя адносіны, якія вымушалі сялян пашыраць вытворчасць сельскагаспадарчай прадукцыі на рынак. Галоўную ролю ў сялянскай гаспадарцы адыгрывала бульбаводства, на другім месцы – льнаводства. Заможныя хутаране заводзілі буйныя малочныя фермы. Адбывалася станаўленне сялянскага гандлёвага свінаводства, пчалаводства, садаводства. Гэта сведчыла аб пашырэнні спецыялізацыі сялянскай гаспадаркі.

Значна ўмацавалася рыначная накіраванасць сельскай гаспадаркі. За 1900–1913 гг. вываз з Беларусі малочнай прадукцыі вырас на 20,8 %, мяса – на 193,6, льновалакна – на 18 %. Адбываўся хуткі рост розных формаў кааперацыі – спажывецкай, вытворчай, крэдытнай, збытавой і інш. [32, с. 193–194].

Такім чынам, сталыпінская аграрная рэформа стварыла неабходныя перадумовы для капіталістычнай эвалюцыі сельскай гаспадаркі Беларусі. Рэформа адкрыла шлях да распаду сялянскай абшчыны, пераўтварэння сялян ва ўласнікаў зямлі, паляпшэння структуры сялянскай гаспадаркі і яе матэрыяльнага дабрабыту, пашырэння праслойкі заможных гаспадароў. Але сталыпінская перабудова ў сувязі з яе непрацягласцю і незавершанасцю не змагла карэнным чынам змяніць паўфеадальны характар вёскі і паставіць яе на заходнееўрапейскі ўзровень. Складанасць становішча напярэдадні вайны змяшчалася ў тым, што дасягнутыя да гэтага часу вынікі рэформы не гарантавалі незваротнасці працэсу. Узнікшыя індывідуальныя гаспадаркі не дасягнулі таго рубежа, за якім працэс становіўся б незваротным. Да таго ж рэформа не зняла сацыяльнай напружанасці ні на вёсцы, ні ў грамадстве ў цэлым. Не апраўдаліся і разлікі П. А. Сталыпіна на тое, што ў працэсе землеўпарадкавання ўдасца адцягнуць сялян ад памешчыцкіх зямель.

Незадоволенасць рэформай спела і ў памешчыцкіх колах, асабліва ў сувязі з паскарэннем працэсу мабілізацыі дваранскіх зямель. Ідэя ўсеагульнага перацэлу зямлі не пакідала сялянства. Яна актыўна падагравалася дзейнасцю левых партый, шансы якіх у гады вайны рэзка ўзраслі. Менавіта абшчына ў 1917 г. паглынула не толькі памешчыцкія маёнткі, але і асноўную масу хутароў і адрубоў.

Урадавая праграма пераўтварэнняў П. А. Сталыпіна ў асноўных сваіх палажэннях фактычна засталася не выкананай – не хапіла ні часу, ні сродкаў, ні палітычнай мудрасці правячых колаў, ні падтрымкі грамадства. Аграрная рэформа была цалкам рэальна і прагрэсіўна. Аб гэтым сведчыў і вопыт Заходней Еўропы. Аднак неабходных умоў для эвалюцыйнага пуці развіцця краіны ў Расіі ў той час не выявілася. І гэта толькі падкрэслівае вялікасць П. А. Сталыпіна і як рэфарматара, які аказаўся ў Расіі не да кампаніі, і як празарлівага дзяржаўнага дзеяча.

ЛІТАРАТУРА І КРЫНІЦЫ

1. Рыбас С.Ю., Тараканова Л.В. Реформатор: Жизнь и смерть Петра Столыпина. – М.: Недра, 1991. – 204 с.
2. НГАБ, ф. 242, воп. 1, спр. 2568.
3. Свод заключений Губернских Совещений по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах: В 3 т. — СПб.: Тип. М-ва Внутренних Дел, 1897. — Т. 1. — 795 с.
4. Свод заключений Губернских Совещений по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах. В 3 т.— СПб.: Тип. М-ва Внутренних Дел, 1897. — Т. 3. — 621 с.
5. Тернер Ф. Г. Вопросы, возникающие по предмету улучшения быта крестьян. — СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1902. — 71 с.
6. Свод заключений Губернских Совещений по вопросам, относящимся к пересмотру законодательства о крестьянах: В 3 т. — СПб.: Тип. М-ва Внутренних Дел, 1897. — Т. 2. — 767 с.
7. Свод Законов Российской Империи. Особое приложение. Положение о сельском состоянии. — СПб.: Государственная типография, 1902. — Т. IX. — 791 с.
8. НГАБ, ф. 295, воп. 1, спр. 7173.
9. Витте С.Ю. Записка по крестьянскому делу. — СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1904. — 101 с.
10. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: В 58 вып. / Гродненская губерния. — СПб.: Тип. М. Гольдберга, 1903. — 544 с.
11. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: В 58 вып. / Минская губерния. — СПб.: Тип. М. Гольдберга, 1903. — 435 с.

12. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: В 58 вып. / Могилевская губерния.—СПб.: Государственная типография, 1903. — 167 с.
13. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: В 58 вып. / Виленская губерния. — СПб.: Типолит. Н. Евстифеева, 1903. — 212 с.
14. Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности: В 58 вып. / Витебская губерния. — СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1903. — 534 с.
15. Риттих А.А. Крестьянский правопорядок. — СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1904. — 447 с.
16. Принципиальные вопросы по крестьянскому делу с ответами местных сельскохозяйственных комитетов. — СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1904. — 20 с.
17. Гурко В.И. Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника. — М.: Новое литературное обозрение, 2000. — 810 с.
18. Внутреннее обозрение // Вестник Европы. — 1904. — № 2. — С. 773—794.
19. НГАБ, ф. 1595, воп. 1, спр. 736.
20. НГАБ, ф. 1430, воп. 1, спр. 46410.
21. НГАБ, ф. 1595, воп. 1, спр. 564.
22. НГАБ, ф. 1595, воп. 1, спр. 735.
23. МВД. Труды редакционной комиссии по пересмотру законодательства о крестьянах.: В 6 т. — СПб.: Тип. М-ва Внутренних Дел, 1904. — Т. 4. — 513 с.
24. МВД. Труды редакционной комиссии по пересмотру законодательства о крестьянах.: В 6 т. — СПб.: Тип. М-ва Внутренних Дел, 1904. — Т. 5. — 559 с.
25. Миловидов А.Н. Пятидесятилетие «Виленского вестника» русской редакции. Вильна: Тип. А.Г. Сыркина, 1914. — 52 с.
26. Миронов Г.Е. История государства Российского: историко-библиографические очерки XIX век /РГБ. — М.: Изд-во «Кн. палата», 1995. — 734 с.
27. Пушкарёв С.Г. Россия 1801–1917 : власть и общество. —М., «Посев», 2001. — 672 с.
28. Хрестоматия по истории СССР. 1861–1917: Учеб. пособие для пед. ин-тов по спец. «История» / Сост. В.Ф. Антонов и др.; Под ред. В.Г. Тюкавкина. — М.: Просвещение, 1990. — 416 с.
29. Ольденбург С.С. Царствование Императора Николая II. — М.: ТЕРРА, 1992. — 640 с.
30. Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі (1795–2002). — Мн.: “Энцыклапедыкс”, 2003. — 490 с.
31. Россия в начале XX века / Под ред. Академика А.Н. Яковлева. — М.: Новый хронограф, 2002. — 744 с.

32. Эканамічная гісторыя Беларусі. Вучэбны дапаможнік / Выд. 2-е, дап. I перапрац. / В.І. Галубовіч, Р.І. Ермашкевіч, Г.П. Бушчык і інш.; пад агульнай рэд. В.І. Галубовіча. – Мн.: НКФ “Экаперспектыва”, 1995. – 432 с.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ